

ФС
ТЗ (4УКР)
Т. 56

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ

НАРИС

СТЕФАНА ТОМАШІВСЬКОГО

I

СТАРИННІ І СЕРЕДНІ ВІКИ

ЛЬВІВ 1919

ВИДАВНИЦТВО „ВЧОРА І НИНІ“ — ГОЛОВНИЙ СКЛАД
У КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Б 302 931-1

АНТ
76

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ

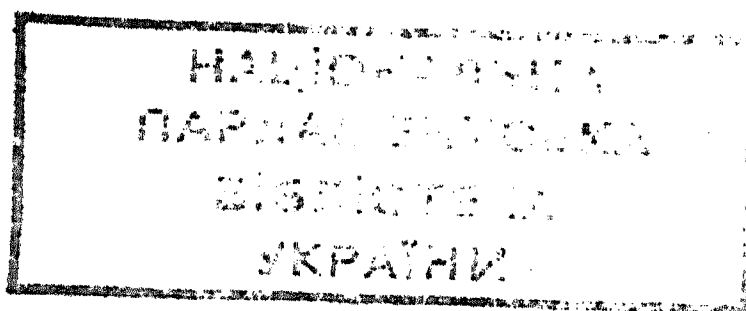
НАРИС

СТЕФАНА ТОМАШІВСЬКОГО

27.8.1919

I

СТАРИННІ І СЕРЕДНІ ВІКИ

ЛЬВІВ 1919

ВИДАВНИЦТВО „ВЧОРА І НИНІ“ — ГОЛОВНИЙ СКЛАД
У КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.

ВСТУП.

Загальні основи української історії.

1. ПРЕДМЕТ НАРИСУ. — Цілю отсеї книжки є дати короткий огляд політичного розвитку України. З сього означення випливає, що в основу нарису положена земля і її становище у політичній системі середньої і східної Європи. На сьому підкладі слідитимемо процес творення української народности та початок і розвиток української національно-політичної ідеї. Щоб образ вийшов простіший і ясніший, полишаємо сим разом на боці докладніший огляд господарського і культурного життя, маючи надію повернути згодом і до сих сторінок української історії.

Заки почнемо розказувати про політичну долю України від найдавніших часів, зупинимося коротенько на загальних умовах політичного життя нашої землі, чи радше на тих головних чинниках, які рішали про напрям і форму історичного розвитку українського народу.

2. ЗЕМЛЯ. — Як звичайно буває щодо всіх країв, можна у назву України вкладати неоднаковий зміст. Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етнографичнім, а ще менше з географичним поняттям її. Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обопільно тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша. Тільки в останнім, географичнім розумінню можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття продовж усеї історії.

Простір сеї України обнімає поверх 1,000.000 кв. км. і має такі природні межі: з півночі Поліські болота, з заходу середні г. Карпати, з півдня устє р. Дунаю, Чорне море і г. Кавказ. Отсі головні підвалини України сполучені відкритими межами: меншою між г. Карпатами і Поліськими болотами та більшою між останніми й г. Кавказом. Зрозуміло, що саме тут, від північного сходу, найслабший бік України; се виявилось достаточо продовж її історії й сучасного життя. Основний пень означеної висше України, то край між рр. Дніпром, Припетю, Сяном, Дністром і Чорним морем. Він має характер географичної одиниці та з морфологичного боку вяжеться з середньо-німецькою верховиною. Взагалі при меридіональнім поділі Європи на три частини — західну, середню і східну — Україна припадає майже в цілости середній Європі; при поділіж на дві половини — західну і східну — входить вона у склад східної. З одного тільки погляду Україна виходить у значній часті поза середню Європу, а навіть вяжеться тісно з центральною Азією, а се з рoстинно-географичного: на Україні кінчиться велика т. зв. Евразийська лугово-стєпова територія.

Планетарне положінне України вирішене Чорним морем, яке сим способом стає географичною, політичною і господарською основою сеї землі. Доляж сього моря у всіх трьох напрямх — то передумова розвитку цілої України. Замкнутість Чорного моря і міжконтинентальне положінне його були причиною зловіщої залежности його значіння від тої сили, що володіла воротами його — Босфором і Гелеспонтом. З сього наслідки для України були дуже некорисні: бо окрім долин рр. Буга і Сяну, вона ціла, подібно як і велика частина середньої Європи, звязана своєю водною сіткою з Чорним морем і мусіла ділити його долю. Не диво тому, що згаданому висше закуткови на заході, який належить до балтійського сточища, приходилось грати таку визначну ролю в історії України. Се й поясняє із другого боку, чому історично-політичне і культурне житте українського народу не держалося постійно головної артерії української землі — р. Дніпра. Ще менше судилося р. Дністрови; а вже рр. Бог, Донець і Ку-

бань мають, задля довговікової мертвоти Чорного моря, тільки дуже мале історичне значіння.

У згоді з пологою будовою і водною сіткою стоять кліматичні умови України. Майже в цілості належить до країв з 3-місячною зимою, одначе різниця в атмосферичних опадах витворила окремі полоси з типовими рости́нними покрівцями: лісову, лугову і степову, які тільки на заході в г. Карпатах і на сході в г. Кавказі ідуть рівнобіжно до рік, загаломже поперек їх. Докладно беручи маємо дві лісові полоси (на самій півночі і самім півдні), дві лугові (південну і північну) та одну степову (приморську). Отсі кліматично-рости́нні пояси були рівночасно степенями історичного розвитку України; життє культурне і політичне ішло від ліса до степу та щотільки ХІХ вік дав усім трьом полосам можливість взаїмної конкуренції! Тепер майже вся українська територія — то край з виїмково корисними умовами для хліборобства (чорнозем), так що всі інші галузи господарства уступають на дальший план. Мореплавство як форма господарського життя належить, у звязку з політичною долею степу і Чорного моря, до найновіших прояв.

Із великих земних богацтв нинішньої України історичну ролю грали тільки галицькі продукти: сіль та — по часті — залізо. Теперішні головні скарби української землі — галицька нафта, наддніпрянське залізо і донецьке вугле — се тільки новочасні жерела богацтва.

Характеристична прикмета господарського життя України в його історичнім розвитку лежить у займанщинах в напрямі південно-східнім, які вели до творення великих земельних посілоостей, викликали живий переселенський рух та як реакцію против сього закріпощення селян, дальше земельний і лісовий голод між ними та в результаті поставили земельне питання на чолі всіх громадських потреб сучасної доби. Тим самим пояснюється недостача міст — у західно-європейським розумінню (окрім Київа і Львова всі інші більші міста нові!) і своєрідного міського промислово-купецького елементу. Продовж цілої історії Українець — пасічник і хлібороб, поза тим що найбільше вояк або дрібний ремісник.

*

3. ЛЮДНІСТЬ. — Українська етнографічна територія (яких 850.000 кв. км.) покривається в головнім з географічною, в части одначе виходить поза неї, в части уступає перед нею у глибину. На заході між рр. Бугом і Сяном покривається етнографічна межа з географічною; теж саме можна сказати про границю між рр. Бугом і Дніпром вздовж р. Припеті, натомість у г. Карпатах, почавши від р. Сяну коло Ярославля до р. Попраду і від сього по горішню р. Тису, переступає етнографічна територія поза географічну на зверх. Від Роднянського провалу знов не доходить вона до географічних меж: долина р. Серету (дунайського) дуже мало українська, долина р. Прута лише до загибу на південь (м. Липкани) занята українською людністю. Щотілько сточище Дністра в части виключно, в части сильно українське. Щодо морського берега — то він, хоч загалом виявляє доволі сорокатиї племінний характер, всеж таки, окрім південного Криму, переважно український, від р. Дунаю по г. Кавказ. Навіть у Закавказю, на просторі між Новоросійськом і Батумом етнічний характер берега сильно український, а численні інші племена творять лише малий відсоток населення. Сим способом Чорне море може в добрій половині зватися українським і з боку етнографічного.

Як географічна межа на сході, можна сказати, розпливається переходячи незамітно у простори Донщини, Поволжа і Підкавказя, так само етнографічна лише в північній частині може бути названа тривкою і рівною — на просторі між рр. Дніпром і Доном; натомість на сході вона дуже хитка, в однім місци переходячи р. Дін до р. Хопера, а навіть по р. Волгу, у другім уступаючи під сам чорноморський беріг, то знов проскакуючи під каспійський. Се пояснюється тим, що колонізація східних окраїн — се добуток найновіших часів, де Українці стрінулися з колонізацією московською.

Таким робом сучасний етнографічний пені України означається чотирикутником рік і моря: Дністер і Донець, Припеть-Десна-Сейм і Чорне море; в сім чотирикутнику живе яких 40 міл. людей. З сусідних племінних областей найдовшу межу з Україною має Московщина

(від р. Десни по р. Манич); далі йде білоруська границя, якої політичне значіння спаралізоване географічним характером р. Припети; польська межа так само географічно відкрита як і московська; далі йдуть: словацька, мадлярська, ромунська а вкінці татарська та кавказька. За-мітно, що в початках української історії московська межа була дуже коротка, турсько-татарська дуже довга; сьогодні навпаки — перша висунулася на саме чоло всіх національно-політичних питань України, друга втратила майже всяку політично-практичну вартість.

4. РАСА. — Українці належать до середземноморської (білої) породи й під антропологічним оглядом виявляють із себе окремий, доволі одноцільний расовий тип, який різко відрізняється від сусідніх народів на півночі, заході і сході та який через мішаний тип Румунів та Болгар вяжеться з південними Славянами. З сеї причини Українці причислюються в антропології до т. зв. динарського (південно-словянського) або адрийського типу, якого характеристичні прикмети такі: високий ріст, темне волосся й очі, круглоголовість.

Очевидно мова тут про пануючий відносний український тип, тому що серед Українців подибуємо доволі представників сусідніх расових типів, не кажучи про племінні меншости, які попри свою національно-культурну чи язикову окремішність удержали часто також зверхні прикмети своєї раси (Поляки, Москалі, Жиди, Німці, Румуни, Татари і т. ин.) Найзамітніша антропологічна проява в українській людности — то її расова відокремленість від сусідніх словянських народів: Москалів, Білорусинів і Поляків, які знов стоять близько один одного. Звісно, на етнографічних межах український тип переходить незаметно у сусідні; біляві, низші ростом з подовгастою головою.

Походження української раси доси науково не вяснене, з окрема не знаємо добре, на скільки близькість Українців до південних Славян означає родове споріднення і коли так, то де була спільна правітчина і яким шляхом наступило розселення з неї. Доси стоять побіч себе, чи радше проти себе, різні теорії про словянську правітчину,

шляхи і час розселення, між ними й така, що південні Словяне вийшли з над середнього Дніпра; теорія, яка без огляду на свою популярність в українській історіографії дуже мало правдоподібна. Більше промовляє за тим, що сусідство Українців і південних Славян було на північному боці г. Карпат, недалеко якого був історичний резервуар української раси, а саме на рр. верхнім і середнім Дністрі, гор. Пруті і Бузі, Стирі, Горини, Случи, Тетереві й Ірпени.

5. **МОВА.** — Коли з антропологічного боку Українці стоять ближше південних Славян, а Москалі, Білоруси і Поляки творять окрему споріднену групу, то щодо мови образ виходить инакший. Нема сумніву, що мова українська, московська і білоруська творять окрему т. зв. східно-словянську групу, аналогічну до західно-словянської (Поляки, Чехи і Словаки) та південно-словянської (Словінці, Сербо-Хорвати і Болгари). На око виходить суперечність із расовим розміщенням, одначе в дійсности воно не так. Поперед усього шляхи ризвитку рас і мов дуже часто не годяться з собою, тільки перехрещуються; дальше, саме те язикове явище, яке тісно вяжеться з расовостю, себто вимова (фонетика) потверджує окремішність Українців від Москалів і Білорусів. Бо хоч лексично група східно-словянська творила колись цілість, то фонетично відріжнялася українська мова вже від найдавніших часів, зближаючися з одного боку до чесько-словацької, з другого до південної словянської групи. До того нинішня східно-словянська група визначається головно близькою собі морфологією, бо щодо лексики сучасна українська мова виявляє стільки близькості з білоруською і польською, що істнування східно-словянської язикової групи стало вже науковою фікцією. Зрештою ті спільности, які в сій групі й є, вийшли очевидно з українського жерела.

6. **УМОВИ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.** — Вище показаний образ племінного характеру України уложився щотільки в новіших часах, себто у XVIII і XIX вв. До того часу Україна визначалася великою перемінністю племінних, расових, язикових і культурних відносин, як жадна инша країна в Європі. З усіх сторін світа, від найдавніших часів, напливали сюди різні племена, одначе мало якому

вдавалося удержатися постійно на Україні. З головних племен, які бачимо тут на порозі історичних відомостей про Україну — іранських, финських і тракійських — не бачимо сьогодні майже і сліду; не могли удержатися ні кельтійські ні германські переселенці; з безлічи турецьких і турсько-финських народів, які спинялися то довший то коротший час на Україні, заціліли тільки нужденні останки в Криму та прикаспійських степах; не вдержалися такі висококультурні народности як Греки й Італійці: одному тільки українському племені, яке посувалося помалу з північного заходу, вдалося перетревати всі політичні й переселенські бурі та після тяжких зусиль і втрат здобути чорноморські береги й надати цілій Україні загалом одноцільний етнічний характер, уступивши тільки дещо з південно-західних окраїн Румунам, а з південно-східних Москалям.

Отсі етнічні перевороти в історії України в'яжуться тісно з кліматично-ростинними обставинами землі, з тим, що більша частина її обнята лугом і степом, тереном довгі віки неприступним інтензивній осілій культурі. Справди мало який край має назву, яка своїм первісним поняттям висловлювалаб так вірно тисячлітню історично-культурну долю його, як саме Україна — на межах культури і варварства.

Тому зрозуміла річ, що сцена історичного життя України була дуже непостійна. Поминаючи ті часи, коли все культурне життя осередкувалося на берегах Чорного моря, бачимо на порозі політичної історії України (IX в.) українські племена згуртовані у лісовій полосі на просторі між г. Карпатами і рр. Припеттю, Сяном і Дніпром; головні пункти сеї території творять міста: Берестє, Перемишль, Коломия, Переяслав і Чернигів. У внутрі сеї площини лежать найстарші осередки політичного життя: Київ, Володимир і Галич; згодом оба останні злучилися у Львів, який побіч Київа вже від XIV. в. творить головний центр національного розвитку України, ділячися або й чергуючися з Київом.

Довгі віки українська людність не була в силі вийти на схід і південь із сих меж; надмір людности відпливав у південно-західнім та північно-східнім напрямі; луг і степ

були в незломнім володінню кочовиків: Печенігів, Половців та Татар. Щотілько в міру упадку сих темних сил, спеціально останньої, посувається українська людність, а з нею й історична сцена, щораз дальше на південний схід. Вже у добі другої української держави (1648—1775) у круговорот політичного життя входять такі місця як Батурин, Гадяч, Полтава, Запороже (Катеринослав-Олександрівське), Умань, Ярослав, Камянець, щоби в найновіших часах, у сучасній добі, дійти до Харкова, Катеринодара, Одесси, Черновець, Сигота й Ужська.

Напрям розселення сеї людности в історичних часах був з заходу на схід та з півночі на південь. Лише на окраїнах, в частинах, які виходять поза географічні межі, напрям сеї колонізації був инакший — західний і північний. Се було звязане очевидно з політичними обставинами, коли то в межах одної держави була улегчена, а частенько й одинока можлива колонізація. Посунення української людности до рр. Нарови і Вепра звязане тісно з приналежністю середнього Буга до української держави; звязь Галичини із Польщею й Угорщиною довела до колонізації Карпат по рр. Попрад і Тису, натомість українська людність встигла лише в малій частині (Буковина) осісти в межах давнього молдавського воєводства. Колонізація степу і Криму почалася тільки при кінці XVIII в. і сим пояснюється не зовсім чистий племінний характер тих околиць. Українські оселі по рр. Дону і Кубані були уможливлені тільки приналежністю України до російської імперії.

7. КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ. — Висше згадані колонізаційні перевороти показують наглядно, що Україна була визначним тереном культурної боротьби. Вже самі фізичні умови краю — поділ його на полоси: лісову, лугову і степову, з яких довгий час тільки перша надавалася під осіле життя — містили в собі жерело безупинної боротьби культури з варварством. Се останнє, займаючи середину краю, довгий час переважало культурні сили, які ішли з північного заходу і з полудня, доки полуднева не лягла цілком в руїнах, оставляючи першій весь тягар боротьби.

Отся північно-західна культурна область обнімала

первісно тільки малий простір краю, який означений висше як найстарша сцена політичного розвитку України. Вона лежала осторонь історичних осередків культурного світа, з окрема українське море не могло бути використане для культурного розвитку, тому що його відтинали орди кочовиків, з яких тільки Хозари причинилися подекуди до культурного поступу, сполучаючи східних Словян із західно-азійськими культурними краями, одначе зруйнування Хозарії Русю зірвало й сей міст. З таких самих причин навіть грецькі осади над Чорним морем не віддали українській землі такої прислуги, якої в інших обставинах можна булоб сподіватися.

Приняття християнства з Царгороду, майже одночасно з розвалом Хозарії й опануванням лугів та степів турецькими номадами, рішило про дальший культурний розвиток України, одначе й сей вплив византийсько-сирийського християнства був підтятий у самих починах. Наперед нова культура ішла на Україну не в оригінальній византийській формі, лише у болгарській перерібці. До того в тім самім часі, по упадку Хозарії, турецькі номади ще більше залили луги і степи й перервали сю звязь. Від колиж Угорщина приняла християнство з Риму, була Україна майже відрізана від постійної стичности з Балканом. А Византія ніколи не виявляла інтересу в тім, щоби покласти кінець чорноморським номадам, противно користувалася ними радо для ослаблення сусідів. Ще менше можна було сього сподіватися опісля, коли по упадку Царгороду панами Чорного моря стали магометанські Турки. Як хто й не думавби про культурну вартість византийсько-сирийської церкви, годі заперечити, що поневолення її Османами було катастрофою для руської церкви й тих народів, які до неї належали.

Культурний вплив Риму через західну і середню Європу був у X в. у нас ще дуже невеликий, в кождім разі слабший як вплив Византії. Від XI в. він кріпшав щораз більше, одначе приналежність України до византийської церкви поклала таку тяжку перепону західним впливам, що вони заходили до нас тільки в дуже обмеженій кількості і формі аж до кінця XVI в. лише у тих сферах, що

були поза церквою, себто матеріальній (техника, оселі, будівлі, одяги і т. п.), менше в політичній, а найменше в духовій області. Сей факт, побіч згаданого висше упадку східної церкви, був жерелом культурної відсталости українського народу до самих новіших часів та причиною, що України майже не діткнули такі животворні думки й ідеї, як боротьба папства з цісарством, хрестоносні походи, відродженне, реформація, які таке важне займають місце в історії римської Європи у сфері її ідейного і громадського життя. Натомість ніде не було тільки боротьби за зверхні культурні форми: обряд, календар, азбуку, слова — як саме у вірних східної церкви.

Не диво отже, що на межах, де стикалися оба типи християнської культури, східний постійно тратив терен і людей, однаково чи у церковній чи національній сфері життя. Се приводило до масового винародовлення висших станів і до виїмкового становища консервативного селянства в національно-культурнім життю українського народу, який дуже рано стратив власну державну охорону. В таких обставинах життя мусіло йти до витворювання посереднього культурного типу. Релігійна основа задля нього знайшлася вже у XIII в., а се церковна унія. Боротьба ізза неї грає дуже визначну ролю в історії нашого культурного життя, яке у загальнім висліді розвивається по середній лінії між Заходом і Сходом.

8. ДУХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. — Як атоми минералів серед загального хаосу укладаються якоюсь невидимою силою по означеним правилам кристалографії, щоби дати певну своєрідну форму зціплення — так само у безлічи індивідуальних подій уважне око дослідувача догляне поодинокі нитки, вздовж яких збираються сі події і витворюють своєрідний національний характер історичного розвитку народу. Беручи під увагу головні моменти історії України й остаточний вислід її 1918 р., приходимо до зрозуміння духа сеї історії або так званих провідних ідей її. Нема потреби підсувати їм трансцедентальні вартости; се тільки синтеза ділання цілої низки матеріальних й ідеальних сил, до пізнання якого доходимо шляхом емпіричного наукового методу.

Оглядаючи історію України від її початків, можемо легко доглянути три провідні ідеї в її розвитку. Вони діляють одночасно від найдавніших часів, одначе не з однакою енергією у всіх моментах; раз перемагає один напрям, те знов инший. Перша ідея впливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою половою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі. Вона слідна однаково, коли культурне життя обмежалось на сам тільки чорноморський беріг й коли осередок культурної енергії був на північному заході. Боротьба зі степом переходить ріжні фази. До XIV в. вона загалом беручи дефензивна, опісля переважає офензива, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом. Історична трагедія України в сьому, що сей великий перелім в історії східної Європи доконався вже після упадку державної самостійности України. У сій драматичній боротьбі бачимо два методи: воєнний і колонізаційний; перший був переважно уживаний в часах державного життя і виявив повну безуспішність своїх змагань, щотільки підпертий масовою колонізацією рішив остаточно довговікову боротьбу в користь культурного життя. В низовім козацтві маємо перехідний метод в отсій боротьбі.

Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечности Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішности католицтва і православя; на них побудовані окремі культурні типи, західний — латинський і східний — византийський, із окремими звершніми формами (азбука, календар і т. ин.). Політичний вислів сього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською й українською. Боротьба сих двох народів виповняє цілі доби української історії, з окрема після упадку державного життя. Довговікова приналежність України до польської держави помагала щоправда відокремленню й індивідуалізації українського народу від инших східно-словянських племен, та з другого боку боротьба із польсько-католицькою асиміляцією розбуджувала і скріпляла культурні спільности зі Сходом. Синтеза в сім змаганню супротивних течій ви-

явилася у витворенню окремого національно-культурного і політичного характеру Українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

В основі третьої історичної ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. Ся суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної самосвідомости прийшла вона найпізніше з усіх, бо щотілько у ХІХ в., після переходу більшости українських земель під пануванне Московщини. Так пізно — тому що вона лагодилася чималим засобом обєднюючих сил, найбільше церковної організації. Бо злука з Московщиною викликала противні течії, як було у Польщі. Політичне обєднанне вело за собою й національно-культурне, натомість боротьба з сим останним пособляла остаточному відокремленню від Московщини і зруйнуванню т. зв. загально-руського національного типу.

Степ, Польща, Московщина — отсе трикутник історично-політичного розвитку України; та вартість його не тільки історична, а й сучасна та ще мабуть на довшу мету у будущині. Тільки що характер першого доволі змінений: Українцям полишається уже лише велике завданне мирної асимілації тих елементів, що в ріжних часах встигли в більшій або меншій мірі здобути свою пайку на українських землях.

9. ІСТОРИЧНЕ МІРИЛО ВАРТОСТИ. — У зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкритте мірила вартости (Wertmasstab) в українській історії. Все те, що ішло по лінії сих ідей — було позитивне, творче, корисне; все супротивне — негативне, деструктивне і шкідне. Здобуванне землі, відокремленне від „руськості“, витворенне окремої національно-культурної індивідуальности і здобутте політичної самостійности — отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенню світла й тіни на його малюнку. Без того читач блудить по пущі.

А. Чорноморські віки.

І. Грецько - іранська доба.

10. ІСТОРИЧНА РОЛЯ ЧОРНОГО МОРЯ. — Перші відомости про політичне життя на українських землях, як на об'єкті історичного розвитку Європи, маємо з початку VI в. до Хр.; першіж почини політичного життя українського народу, як суб'єкту історичного процесу, походять щотілько із середини IX в. по Хр. Отсей величезний, майже 14-віковий простір часу — який із етнополітичного становища назватиб можна передісторичним, а з геополітичного пункту погляду першим актом в історії північних стоків Чорного моря — виявляє з себе пряму протилежність всьому тому процесови на Україні, який ми звичайно розуміємо під назвою тисячлітньої історії українського народу. Отсей найдавніший період історії України зовемо чорноморським, тому що Чорне море творить підставу тодішнього політичного і культурного життя і що відомости про се останнє нерозривно звязані із звістками про народи й держави в округ сього моря.

Занавіса історичної темряви на українських землях почала отже підніматися вперше від південних окраїн, від чорноморських берегів, себто з боку, який був найблизше великим культурним огнищам старинного світа: Мезопотамії, Сирії, Єгипту і Греції. Відслонивши наперед отсю підставу українських земель, підходить історична занавіса пиняво щораз висше, виводячи на сцену простори положені щораз дальше на півночі, доки й північні окраїни не появляються у світлі історичного пізнання. Та разом із сим моментом, коли вся Україна попала у круговорот все-світних подій, dokonується основна переміна історичного

амфітеатру. Глядач не дивиться більше на сцену з боку Чорного моря, тільки зі становища західної і середньої Європи: починається новий акт драми, а сцена у ньому відкривається і поширюється в напрямі протилежнім першому — з північного заходу до південного сходу — доки не обняла тих частин України, які почали були виринати перед 24 віками, себто північних берегів Чорного моря.

Отсей поворот історії до власного жерела — то дуже знаменний рис у дотеперішнім розвитку України. Він виявляє, що історія України тісно звязана з політичною історією Чорного моря. Врізуючися глибоко у континент Евразії та розділяючи колись найкультурніші краї на півдні від найбільше відсталих на півночі, стало воно вже дуже рано посередником цивілізації й основою політичного розвитку європейського Сходу. Поширене т. зв. передмикенської культури на Україні (окремого типу крашеної посуду) вказує, що ся звязь із Чорним морем була вже довго до перших історичних звісток про Україну. Сьогодні воно також творить культурну межу, одначе ролі північних чорноморських країв та південних перемінняні: шлях, яким поступає новочасна культура веде з півночі й заходу на південь і схід. В сім новім історичнім характері виступає Чорне море щотільки на наших очах, кладучи нову основу під новий культурний і політичний розвиток України.

Повертаючи у часи української політичної передісторії треба з гори зазначити, що цілий образ її не має прикмет органічності: одна доба наступає по одній, не як поступенні розвоєві форми політичного й господарського життя, а лиш як результат діланя зверхних механічних і випадкових сил. Подібний характер має вже й образ племінних відносин тієї доби: з поміж великого числа ріжних народів і народців, які бачимо в тім часі на Україні, тільки одно витримало всю добу від початку, та навіть пережило її — а се Греки.

11. ГРЕЦЬКІ ОСЕЛІ НА ЧОРНОМОРЮ. — Вздовж українського берега Чорного моря, з окрема на Криму, званім тоді Таврією, бачимо цілу низку грецьких осад, що повстали далеко ранше перших історичних вісток про

Україну, як продовження і довершення понтиїської колонізації Греків. Історія переказала нам доволі імен таких приморських ластів'ячих гнізд, однак більшість їх — се лише назви без змісту. Тільки не багато колоній відіграло визначнішу роль в політичній чи культурній історії Чорного моря; пощастилося лише тим, де були кращі умови господарського життя та легча природна оборонність.

Найважливіші з тих грецьких осад були: Тирас (Офіюсса) над устям Дністра, де сьогодні Білгород (Акерман); Ольвія над устям Богу, недалеко сьогоднішнього Миколаєва; Херсонез т. зв. таврійський (староруський Корсунь), побіч теперішнього Севастополя; Феодосія (за татарських часів Каффа); Пантикапей або кимерійський Боспор, на місці де сучасна Керч; Танаїс над устям Дону, оподалік нинішнього Ростова; Фанагорія (староруський Тмуторокань) напроти Пантикапея, над устям Кубані. Тільки один Херсон мав людність дорійського походження (з малоазійської Мегари), у всіх інших були Іонці, переважно з Милету. Початки цих колоній мало звісні, організувалися вони мабуть не ранше VII в. до Хр. (Ольвія мала бути заложена 645 р.), однак вже перед тим уся чорноморська торгівля була у грецьких руках.

Торгівля була підставою існування всіх цих осад, з окрема посередництво в обміні сирих плодів України і продуктів тодішнього культурного світа. Українські краї доставляли: худобу, невільників, мід, віск, рибу, шкіру, вовну та хліб; одержували натомість: вино, оливу, матерії, вироби металеві, глиняні та всякого роду прикраси. Найбільший розцвіт торгівлі і зв'язаної з нею матеріальної культури припадає на V і IV вв. до Хр. Не менше цього доцільного господарського посередництва було автоматичне посередництво культурне, що сягало дальше у глибину варварських країн, як заходив грецький купець, не кажучи вже про грецьку політичну власть, яка тільки на Таврії сягала поза мури міста.

Взагалі політична роль цих грецьких осад була невелика і змінлива. Грецькі осадники принесли сюди з собою й нахил до грецького партикуларизму, змагання, щоби кожде місто мало свою державну суверенність та по мож-

ности демократичний республіканський лад. Сьому національному духови дякує матірня Греція за своє виїмкове щастє в історії, одначе тут на берегах Чорного моря, на окраїнах культурного світа, у сусідстві степових вояцьких і розбишацьких кочовиків, які гляділи з варварською жадобою на богацтва грецьких міст, сей дух засудив з гори осадників на політичне лихолітє.

В таких обставинах годі було чорноморським Грекам творити одноцільну і тривку державну будівлю. По моментах розцвіту й богацтва наступали часи чужих наїздів, руйнування, тяжких оплат або й довшого панування варварів та племінного перемішання. Складати політичні союзи (федерації), як було у звичаю у матірнім краю, тут було важко з причин географічних. Один тільки Пантикапей умів з'єдинити приозівські колонії в політичний союз, який по своїй формі став подекуди одноцільною державою (напів монархична влада) та міг поширити свою власть майже на цілий Крим. Одначе і його сили були за малі, щоб удержати повну незалежність, тому у тих чорноморських осад витворилося почуттє політичної солідарности з дальшим культурним світом і вони радо піддавалися протекції сильніших, милітарних держав, вимовляючи собі широку внутрішню автономію. У таких відносинах стояли грецькі осади до перської держави і похід Дарія на Скитію (513) лежав не тільки в інтересі самої перської імперії, а й чорноморських осад на Україні. Опісля, по світлих перемогах європейських Греків над Персами (495—465) сю протекційну ролю над Чорним морем грав атинський морський союз (479—404, 378—357), коли то для грецьких осад на Україні настав золотий вік. Упадок Атин піддав чорноморські колонії під зверхність македонської держави (359—197), одначе попередній добробут не повернув уже більше ніколи.

На переломі I і II в. до Хр. увійшли наші грецькі осади у близшу політичну звязь із понтийською державою на південнім березі Чорного моря, яка витворилася була на руїнах світової імперії Олександра Великого. Королеви Митридатови V (112—63) вдалося злучити у своїх руках не тільки переважну частину Малої Азії, а й опану-

вати Таврійський півострів, куди Херзонезці покликали були його на підмогу проти Скитів. Розбивши сих, заложив він Боспорське царство і почав заходи, щоби опанувати всі береги Чорного моря наоколо і зробити з них один грецький політичний союз під проводом понтийських королів. Та ці імперіялістичні замисли Митридата привели до зудару з Римом, який уже мав свою провінцію в Малій Азії (129) і свої впливи розтягнув до самої Візантії. У двох війнах (87—84, 74—63) Римляне побили Митридата так, що він найшов захист тільки у своєму боспорському царстві. Тут він, серед приготовань до великого походу суходолом через Україну і вздовж Дунаю на Італію, попав у конфлікт із сином Фарнаком і сам відобрав собі життя. Потім Фарнак признав зверхність Риму й удержав кимерийський Боспор у своїх руках. Та коли він згодом підняв наново батьківські плани щодо чорноморської імперії, стратив у війні з Юлієм Цезаром (47) державу й життя. Боспорське королівство було опісля послухним і безсильним клієнтом Риму, одначе удержало повну внутрішню автономію.

За Таврією і всі інші грецькі осад на Україні признали над собою римську протекцію, яка обняла вже весь грецький Схід. З Візантії обіймав Рим двома раменами чорноморські береги, з чим у парі ішло посунення державної границі на заході по Дунай, на сході по Кавказ. Потреба панування над північним берегом Чорного моря й охорони тамошніх грецьких осад була одною з рішачих мотивів задунайської політики римського імператора Траяна. Саме тоді західно-українські грецькі осад, як Тирас та Ольвія терпіли багато від варварських нападів. Вони опісля й держалися тільки охороною утвореної Траяном (106 по Хр.) провінції Дакії, дарма що административно належали вони до задунайської провінції Мезії. Доля Дакії була й долею західних осад. Після неї не чуємо нічого про них; вони лягли в руїнах.

Ліпше пощастило таврійським осадам, природою краще захищеним від руїнного впливу степу. Окрім Таїсу перетревали всі головні осад не лише постійний натиск степовиків, а й велику степову хуртовину т. зв.

руху народів IV—IX вв. глядаючи захисту у східно-римській імперії, яка одначе не була в силі охоронити їх від завоювання варварськими державами з півночі.

Довговікове існування грецьких осад мало непосредний сильний вплив на найблизші частини тубольної людности. Стоячи у близьких щоденних зносинах із Греками переймила вона багато здобутків їх матеріальної культури, в части й мову, проникала й у самі міста й мішалася фізично. В наслідку витворився окремий тип культурних варварів т. зв. мішаних Греків. Ся верства була природним посередником між Греками та глибиною краю. Отся мішана полоса була неглибока і несущільна, одначе простягалася вздовж цілого берега. Політичної ролі ся людність не відіграла, хіба що талановитіші одиниці з поміж неї гречилися і часом доходили до визначних становищ у самих містах.

12. СКИТИ І САРМАТИ. — На північ від грецьких осад жила головна людність тодішньої України — звісна під назвою Скитів і Сарматів. Скити були люди іранської породи, які появилися на Україні десь у VII в. і заволоділи нею політично. Ділилися вони на ряд племен, які відрізнялися між собою головно степенем культури; одні віддавалися хліборобству, інші кочували по степах. Політично творили вони рід федерації. Головна власть належала до т. зв. царських Скитів, кочовиків; вони витворили державну організацію з королівською властю (у інших переважав тип родової аристокрації) та запанували над іншими скитськими і нескитськими племенами, полишаючи їм одначе внутрішню самоуправу.

Сі царські Скити займали степи між Доном і Дніпром, та їх власть розтягалася по долішній Дунай. Як далеко сягала ся скитська держава на півночі, годі сказати на певно; та мабуть вона ледви була менша, як степова і лугова полоса України, себто весь простір під Київ. Сим способом назви Скитія й Україна в географічнім розумінню доволі близькі собі.

Як звичайно у всіх кочових племен, були наїзди на сусідні краї одною з основ політичного і господарського життя Скитів. Вони воювали радо і грабили грецькі осад,

купецькі каравани, ходили в походи на Балкан, у Малу Азію, на Каспійське море і т. п. Це родило безнастанні конфлікти з культурними державами і викликало змагання у них останніх завоювати Скитію, щоб покласти кінець наїздам. Цим мотивом був подиктований і похід Дарія (513), якого опис Геродотом творить перший писаний листок історії України. Похід сей — перша історична спроба завоювати Україну й опанувати північний беріг Чорного моря — не повівся, Перси станули доволі слабо й у Тракії, однак Скити після того перестали наїздити Малу Азію.

Пізніше (у IV в.) приходило до конфлікту між Скитами й македонською державою та т. зв. діядохами. Це було в часі найбільшого культурного розвитку Скитів, коли у них і у грецьких осадників проявлялася часом деяка спільність політичних інтересів супроти македонського імперіялізму.

Вікове сусідство з Греками й іншими розвиненими народами не могло не вплинути на культурне життя Скитів, які з елементів, принесених з іранської правитчини, перебраних від чорноморських Греків та найдених на місці зуміли витворити окремий культурний тип т. зв. скитський, що довгі віки надавав Україні своєрідний характер і яка розтягалася мабуть і поза межі політичного володіння Скитів — у лісову полосу. В південних частинах ся скитська культура підпадала щораз більше під вплив грецький і до розцвіту доходить у IV в. над долішнім Дністром.

Проте політичне становище Скитів падало щораз більше, зазнаючи ударів з трьох боків, від сходу з боку споріднених із Скитами Сарматів і Аланів, від заходу з боку племен тракійських і кельтійських, з півночі германських. Вкінці скитська держава обмежалася на степові часті Криму, де поклав їй кінець звісний нам понтийський король Митридат. Місце Скитів зайняли сарматські й аланські племена, також іранської породи, однак сі не здобули ніколи того політичного й культурного становища в історії, яке доси мали Скити. Від I в. до Хр. назва Скитія чергується з назвою Сарматія; далі ся остання переважає у римських пам'ятках та удержується (навіть

у поширеній на всю східну Європу формі) довгі віки, по часті й до нинішніх часів. Імя Скитія було знов ще довгий час в уживанню у Греків на означенне різних племен України, а вкінці загально прикладано його до кримських Татар. Подібну метаморфозу перейшло й аланське імя Роксолани, яке згодом прикладувано до Руси.

Які племена жили в північному сусідстві Скитів і Сарматів, не знаємо добре; сі імена, які переказали нам грецькі письменники (Неври, Будини, Меланхлайни і т. п.) не говорять нам, ані якої вони породи, ані де були їх оселі. З окрема не можемо знати, чи в безпосереднім сусідстві Скитів жили Словяне чи (більше імовірно) Фини.

На заході на Підкарпатю межували Скити з тракійськими племенами Гетів і Даків. Тут були теж проби витворення більшої держави, однаково небезпечної як Скитам-Сарматам так Грекам і Римлянам, а се держави Бойребіста (60—50 до Хр.) і Декебала (89—106 по Хр.); та Римляне поклали їм кінець, завоювавши східні Карпати й утворивши з нинішнього Семигорода й Румунії провінцію Дакію, яка доходячи до Дністра укріпила близько на два віки (106—275) зверхність Риму над Чорним морем.

II. Україна в часі руху народів.

13. ГОТИ. — Після 9-вікового побуту на українських степах прийшов несподіваний і скорий кінець іранським племенам, у наслідок появи на Україні германських Готів:

Правітчина їх у Скандинавії, одначе вже в I в. до Хр. бачимо їх по сім боці Балтійського моря над р. Вислою, мабуть як володарів тамошньої людности. Коли укріпленне Римлянами лінії Рену і Дунаю поставило гать германському переселенню на захід і південь, як було доси, почала еміграційна філя Герман іти в напрямі найслабшого опору. Таким робом рушили Готи разом із іншими дрібнішими германськими племенами в південно-східнім напрямі, з долини рр. Висли і Німана у сточища Дністра і Дніпра, завойовуючи по дорозі різні племена. Коло 200 р. появляються вони над самим Чорним морем, займивши весь скитсько-сарматський простір між Доном

і Дунаєм. Опір сарматських племен, слабо організованих, упав відразу, останки Іранців, на скільки не піддалися їй не асимілювалися, витиснені були за Дін у Підкавказь, де були знані ще довший час під назвою Аланів (пізніших Яссів, тепер Осетин). Політично були Готи зразу одноцільні, згодом звязки стали слабші і між ними дійшло до політично-племінного відокремлення східних і західних Готів (Остготів і Вестготів).

З нових осель роблять Готи походи на простори римської держави, у глибину балканського півострова, навіть у Малу Азію, так що Римляне не лише мусіли відкуповуватися, а й були присилувані пожертвувати дакійською провінцією (275). Сю займили західні Готи, які тим способом перейшли у карпатську лісову полосу. Се відбилося на їх другій назві Тервинги, коли натомість східні понад Дніпром називалися Гревтингами (імена близькі нашим: Деревлянам і Полянам). Підчас коли західні Готи творили тільки вільний федеративний союз і проби у них утворити сцентралізовану королівську владу не принесли більших успіхів, витворили й удержали східні Готи одноцільну монархічну державу, якої основою стали Дніпро і Дністер.

Остготська держава перевищила все, що доси Іранці створили були на українських землях. Вже з появою Готів на Україні дісталася ціла степова і лугова полоса під їх владу; згодом їх вплив почав розтягатися й на лісові околиці, куди вели звязки Готів з їх давнішою батьківщиною. В середині IV в. опинилися під більшим або меншим впливом Остготів усі племена між Чорним і Балтійським морем. Сталося се завдяки завоюванням короля Ерманариха (350—375). Очевидна річ, що політична залежність земель на далекій півночі маліла з віддаленням, ставала більше формальною, та мабуть таки сій саме остготській державі треба приписати промощенне великого водяного шляху межи Балтійським і Чорним морем, славної опісля „дороги Варягів у Грецію“, по рр. Дніпрі, Двині й Волхві, яка відіграла 500 літ пізніше таку велику ролу в історії східної Європи. Маємо всяку підставу догадуватися, що на сі часи припадав також початок зросту Київа як торговельного осередка.

В межах готських володінь почався живий рух переселення, головно словянських племен, які з верхівій рр. Одри — Лаби — Морави — Висли посунулися на схід і північ, саме вздовж чорноморсько-балтійського вододілу. Разом із сим одержала тепер греко-скитська культура, яку застали Готи на Україні, нові елементи, германсько-словянські; почав вироблятися новий культурний тип, тим легше що Готи, як Германи взагалі, показалися легко приступними християнству (переклад біблії на готську мову у IV в.). Одним словом — якби так остготська держава, якої контури зарисувалися були в IV в., була удержалася довший час, булаб мабуть східна Європа взагалі, та Україна з окрема, дістала зовсім инший племінно-культурний вигляд та слідом за сим історія Європи булаб пішла цілком иншим шляхом. Та початий процес насильно перервався гунською хуртовиною.

14. МОНГОЛЬСЬКІ ПЛЕМЕНА. — Г у н и, племя монгольського походження, вийшли колись із глибин Монголії, кочували довший час над долішньою Волгою та 372 зірвалися до походу на захід, одного з найстрашніших, які знає історія. Наперед підбили іранських Аланів та далі кинулися на Остготів. Під їх натиском упала Ерманарихова держава (він сам скінчив самовбійством 375); одна частина Готів подалася на захід, друга піддалася Гунам, задержуючи навіть окрему політичну організацію в межах нової держави. Гунська імперія розтягалася від г. Уралу, зразу по нинішній Дунай, а згодом у глибину західної Європи. Разом із сим пересунувся й осередок імперії з над Дніпра на середній Дунай у нинішній Угорщині. Переважна частина Остготів пішла за головною ордою Гунів на захід, останки заціліли ще довший час на українських землях на півночі межі лісами й на півдні у Криму.

Таким способом після грецько-іранської та германської доби прийшла на Україні нова — монгольська, часи панування азійських кочовиків турецької або турсько-финської породи. Ся доба триває майже 500 літ. Ті часи треба назвати пропашними в історії України і східної Європи. Вони знищили дотеперішні початки громадської

організації, віками вироблену культуру і завернули край у стан первісного варварства.

Гунська світова держава почалася над Дніпром і тут найшла свій кінець. До найвисшої могутності доходить за Атили (444—453), який завдяки своїй визначній індивідуальності, при помочи германських і слов'янських дружин міг удержати державу, що сягала від Волги по Рен. Катастрофа Гунів на Каталонських полях (у нин. Франції 451) захитала великою імперією, а ненадійна смерть Атили привела до скорого розпаду його політичний твір. Над Дунаєм потворилися германські держави з племен покорених передтим Гунами; останки сих уступили на Україну, одначе й сі пропали незабаром серед нових філь азійських кочовиків.

Авари-Обри були також турецьке плем'я. На межах Європи появилися вони вже в середині V в. і посувалися на захід через Україну. У круг європейської політики входять вони щотілько в серед. VI в., наймаючися Византийцям на службу проти їх ворогів. За намовою сих вмішалися вони у спори між Германами середньої Європи і заволоділи середнім Дунаєм (568). Тут оснували вони, слідом Гунів, велику розбишацьку державу, яка показала несподівану тривкість, бо перестояла майже до самого кінця VIII в., доки їй не поклав кінця франконський король Карло Великий (797). До того часу були Авари пострахом Європи; з окрема гнобили вони слов'янські племена середньої Європи і сим спонукували їх переселятися громадно поза межі аварської влади, яка сягала дуже далеко: на сході по Дністер, на півдні по Дунай, на півночі по г. Судети й поза Карпати.

На сході аварської держави, між Дністром і Дніпром умістилася була споріднена з Аварями болгарська орда, що вийшла була з болгарських осель над середньою Волгою (столиця їх Болгар коло теперішньої Казані). Звідси перейшли вони (коло 680) за Дунай, підбили тамошніх Слов'ян і дали початок болгарській державі, приймаючи скоро слов'янську мову, задержуючи тільки первісного духа, виробленого на старих кочовищах.

Тимчасом над р. Волгою утворили нову державу Хозари. З переходом Болгар за Дунай посунули вони свої володіння на захід поза Дніпро; східна їх границя сягала по р. Яїк (Урал), північна по середній біг рр. Волги й Ками, полуднева по Кавказ і Крим. Сей останній дістався під хозарську зверхність навіть із грецькими осадами, та згодом вони знов належали до Византії. Головний політичний осередок сеї держави був при устю Волги — м. Ітиль; другий осередок над Доном — м. Саркел (Біла вежа); третій — м. Семендер над Каспійським морем.

Хозари і їх держава належать до найоригінальніших історичних прояв. Се громада мішана під кождом оглядом, расово, язиково, культурно-релігійно і навіть політично. Ся мішанина не була т. ск. химична, лиш у значній часті механічна: де побіч себе жили окремі породи, мови, віри і т. п. Стоячи у живих зносинах із західною Азією, підпали Хозари під сильний вплив арабсько-перської культури і стали після Готів першим племенем у сій частині Європи, яке двигнулося на певний степень культури і якого держава не мала на меті самого тільки грабування сусідних земель. Не то осіле, нето номадне було житте Хозарів, та сполучаючи передню, закавказьку і закаспійську Азію, східну і середню Європу з осередком тодішнього культурного світа — Царгородом, розвинули вони високо міжнародну торгівлю, в якій передне місце займав невільничий товар, доставляний головно з лісових околиць на стоках Дніпра і Волги.

Та при всім тім годі заперечити одної важної історичної заслуги хозарської держави. Вона станула поперек великого шляху, яким здавна котилися на Україну хижі номади, і після Аварів спинила на якийсь час дальшу течію їх. Видержуючи перші удари, старалася не перепускати їх поза лінію Волги. Одначе не все те вдавалося їй у повній мірі. Так прим. під кінець IX в. продерлася орда Угрів і перейшла поперек України над Дунай (896) де дала початок нинішній Угорщині. За Уграми вірвалася й печеніжська орда, яка поселилася над Дніпром і полишилася на довший час у чорноморських степах. Тодіто й хозарська держава, ослаблена ще й Печенігами з заходу,

почала хилитися до упадку, поки не лягла в руїнах під ударом нової політичної сили, яка виросла над Дніпром, під ударом Русі (967). Хозари згадуються ще довший час у чорноморських і прикаспійських краях, однак не здобувають уже більше важнішого політичного значіння.

Роль азийських кочовиків турецького походження в історії України не закінчилася розвалом хозарської держави; навпаки тепер появляються на українських степах щораз то нові орди, з якими приходиться новій (під політичним оглядом) людності — слов'янській — видержати дев'ятьвікову боротьбу, не то вже за володіння безлісною частиною України, а за саме існування і культурний дорібок. Отся невимовно тяжка і повна страт боротьба велася з дуже перемінним щастем, та остаточно таки вдалося видерти степовому розбишацтву усю землю по самі береги Чорного моря. Поминаючи малі орди як Торків або Узів (сер. XI в.) та Чорних Клобуків (XII—XIII вв.) важну роль відіграли тут орди: Печенігів (900—1034), Половців або Куманів (1052—1238), та особливо Татар (1223—1783). Характеристика їх та огляд боротьби з ними входить у програму дальших частин цього нарису.

Б. Варяго-руська доба.

III. Початки руської держави.

15. СЛОВ'ЯНЕ НА УКРАЇНІ. — Як бачимо із повисшого огляду, то всі дотеперішні державно-політичні утвори і заходи на українських землях виходили від різних племен арийської і монгольської породи, племен, із яких сьогодні не остало і сліду; натомість протягом сеї 1¹/₂ тисячки літ не бачимо на історичній сцені того слов'янського племені, якого нащадки сьогодні творять головну масу людности України, себто предків українського народу.

Про слов'янські племена взагалі не чуємо довгий час зовсім нічого; щотілько з VI в. появляються у грецьких і римських письменників щораз частіше звістки про них, як про учасників тодішних політичних подій у сусідстві Візантії. Сі звістки одначе того роду, що не знаємо гаразд, з якого боку приходили нові племена і до якої належали групи.

Як питанне про арийську правітчину взагалі все ще дуже неясне, так мало що більше знаємо про первісні оселі Слов'ян (див. § 4). Коли за пункт виходу взяти початки готського переходу на Україну, себто около 200 р. по Хр., то слов'янські оселі мусіли тоді доходити до Припети, де зустрілися з литовськими і финськими племенами. В часі панування Готів мали Слов'яне змогу посуватися дальше на схід і північ по великім воднім шляху. Продовжався сей рух за гунських, особливож за аварських часів, коли то західні Слов'яне вперше виступають, як творці держав, а східні і південні здобувають великі простори дорогою

більш-менш мирної колонизації. Поселяються вони загально по річним системам, які сим способом при витворенню племінних індивідуальностей між Слов'янами стали фізичною основою тих окремішностей.

У ІХ в. бачимо у східній Європі такі слов'янські племена: над Сяном і гор. Дністром Хорватів (?), над гор. Бугом — Дулібів; по правім боці Припети — Деревлян; на правобічних притоках серед. Дніпра — Полян; між Припетю, Дніпром і Двиною — Дреговичів; по Десні — Сіверян; по р. Сожі — Радимичів; на верхівях р. Оки — Вятичів; на стоках Алаунської височини — Кривичів; над Ільменським озером — племя з первісною спільною назвою Словін. Усі ті племена (існування першого — Хорватів — не цілком певне) склали т. зв. східно-слов'янську групу, звану також по просту „руською“.

У сусідстві їх жили: понад гор. і сер. Вислою Ляхи; над Німаном, над дол. Вислою, дол. Бугом і дол. Двиною — литовські племена; поза тим від півночі і сходу численні финські племена (від рижського заливу луком по верхів'я Дону і дол. Волгу); з полудня верховинські Волохи та різні степовики финсько-турської породи, серед яких мусіло бути доволі слов'янських відломків. Племена Тиверців та Угличів, що мали жити між Богом, Прутом і Дунаєм, не належали — по всій правдоподібності — до Слов'ян, хоч звичайно їх за таких подають. З сього розкладу бачимо, що Фини мусіли колись займати край що найменше по Двину та верхів'я Дніпра, а може навіть по Припеть і Сейм. Так само й первісні оселі литовських племен мусіли сягати далше на південь і схід. Значить — слов'янська колонизація відбувалася тут на підстільці финській, по часті й литовській.

Названі висше слов'янські племена на північному сході доставили матеріал під будову нової держави, яка воскресила твір Ерманариха, та від якої молодечого розгону розсипалася Хозарія.

Якби так се, що зовемо духом історії, було самосвідомим єством, то воно було у ІХ в. запитало себе: чи вдасться мені отсі так близькі собі племена зілляти в одну

національну цілість? Та споглядаючи на свій досвід у Греції, Італії, Галії і т. ин. булоб сказало, що перед ним не було ще легчого завдання. І булоб помилило ся.

У процесі творення народностей ділають дві протилежні сили: одна розділює, друга звязує поодинокі частини. Як через територіяльне поширення, відмінні умови життя і мішанне відокремляються поодинокі частини язиково, расово і культурно, так через політичну одність і спільність культурного розвитку затираються окремішності і витворюється одноцільний національний тип висшого ряду. Обі сили-ідеї підняли і на Сході, між названими слов'янськими племенами, обопільну боротьбу; бачимо її від найдавніших часів до найновіших; перевага хитається то в сей то в той бік, доки не перемогла ідея відокремлення: східнослов'янська або „руська“ група розпалася остаточно на окремі новочасні народности: українську, московську і білоруську. Прослідити отсей процес відокремлювання (диференціяції) й об'єднування (нивелиації) зі становища політичних сил — отсе одно з головних завдань отсього нарису. Коли сьогоднішні різниці між слов'янськими народностями на сході Європи є витвором довговікового історичного процесу, то на порозі їх історії годі поважно говорити про дві або три „руські народности“, тільки про 9 чи 10 слов'янських племен. Різниці між ними мусіли бути невеликі, язикові певно найменші, а більше расові і культурні. Найвисше культурно стояли Поляне, далі ільменські Словіни і Дуліби, як близше звязані з осередками міжнародної торгівлі. У Полян окрім сього полишилися очевидні сліди готської й іранської культури.

Як бачимо, то основою української народности були три племена між Сяном і Дніпром: Дуліби, Деревляне і Поляне. Що до сіверської людности, то вона етнічно стояла мабуть близше Полян, як Радимичів і Вятичів, одначе сьогоднішні Українці в Чернигівщині ледви чи прямі нащадки Сіверян, скорше здобудок пізнішої колонізації західно-українських племен, подібно як уся українська людність в луговій і степовій частині України. В часі, про який тут мова, згущені оселі українських предків не виходили майже поза лінію луга і степу.

Про політичне життя східно-слов'янських племен перед утворенням руської держави не знаємо нічого певного як лише се, що була у них родова організація з дуже слабкими племінними зв'язками. Та існування городів вже в передісторичних часах велить приймати, що державні проби висшого типу були тут уже раніше — мабуть ще з готських часів, а в Києві може ще ранше. Ті перші державні організації виходили мабуть із завоювань з боку германських дружин або турецьких орд, та великі перевороти у середній і східній Європі не дали розвинути сим початкам. Дотого коло 700 р. підпала ціла Наддніпрянина (хиба окрім західних частин) під панування Хозарів і, платячи їм дань, оставала в сім становищі якого півтора століття (див. §. 14.)

16. НОРМАНИ НА СХОДІ. РУСЬ. — Вже в готських часах мусіли відкритися взаємини між Київщиною і Балтійським морем; від колиж Хозарія розтягнула свою власть і на Дніпро, мусів балтійсько-чорноморський шлях стати, побіч балтійсько-каспійського, головною артерією міжнародної торгівлі. Та на сих шляхах, з окрема на українським, зустріла хозарська держава й орієнтальні купці небезпечних конкурентів. Були ними норманські Варяги.

Після великого переселення східних і західних Герман прийшла черга на північно-германські племена Скандинавії, які під кінець VIII в. почали масово покидати свій розмірно перелюднений край та глядати в далеких морських і річних виправах щастя, як купці, розбишаки і вояки (вікінги). Витворилася окрема духовна героїчна атмосфера між ними, що гнала їх по всіх закутинах Європи за здобичами і славою. Сі походи, получені з рабунком і торгівлею, вели звичайно до закладання оборонних осель і до творення нових держав. Побіч берегів Атлантийського океану, які заводили Норманів аж на Середземне море й у Малу Азію, побіч Бритійських островів, Ісландії й Америки — таким полем для норманських подвигів були східні ріки: Волхва, Двина, Дніпро і Волга, якими діставалися Варяги (значінне слова не зовсім ясне) з Финського за-

ливу на Чорне і Каспійське море, у Малу Азію, Персію і т. д.

Цілий ряд походів, грабувань і боротьби довів до того, що Варяги вже в першій половині IX в. після приморських Финів опанували землю Словін, себто околиці озер: Чудського, Ільменського і Білого, та дали почин новій державній організації, якої осередком був Новгород над Ільменском озером. Отся перша звісна в історії норманська держава на словянських землях має назву Руси. Таке ім'я носив один рід Варягів, що dokonав завоювання тих північних Словян, томуто значіння його в першій мірі династичне, щотілько у другій — державне. Згодом служить воно з одного боку для означення Норманів взагалі, з другого боку — всієї людности „руської“ держави. Щотілько по віках стало воно поняттям національним.

Норманський чи загальногерманський початок руської держави не підпадає сумніву; до самого кінця X в. Русь робить вражіння чисто германської держави, заки словянська стихія асимілювала завойовників і надала державі зверхній словянський характер. Інше діло щодо походження і первісного значіння назви „Русь“. Се певне, що воно несловянське. Чи воно принесене було зі Скандинавії, чи привязалося щотілько в Новгороді до скандинавських завойовників, чи переняте воно по Готах, чи вкінці правітчини його треба глядіти на українських степах серед іранської людности, звідки воно крутими шляхами зіллялося з норманськими завойовниками північних Словян, се питання покищо не роз'яснене гаразд. Та як небудь моглаб випасти відповідь на нього, то вона не буде в силі змінити факту завойовницького і германського характеру „руської“ держави.

17. ЗАВОЮВАННЯ УКРАЇНИ. КИЇВ СТОЛИЦЕЮ. — Панування над ільменськими Словінами відкривало Варягам дорогу на південь у Чорне море і на схід у Каспійське. Се викликало змагання до політичного забезпечення водних шляхів до Дніпу і Волзі, себто до завоювань городів уздовж сих рік. Очевидно, перший був важніший, і в сьому напрямі пішли дальші завоювання Варягів. З численних походів „Руси“ по Дніпру на Чорне море й у ви-

зантийські землі лиш деякі найшли згадку в історичних пам'ятках, як ось наїзд на береги Малої Азії, на просторі між Босфором і Синопом, десь на початку IX в.; виправа новгородської „Руси“ під проводом кн. Бравлина на південний беріг Криму; похід 860 р. якоїсь руської дружини на Царгород, що закінчився наверненням її князя на християнство і т. п.

Сі походи не могли обійтись без конфліктів і з Хозарами, що панували над Дніпровим шляхом. Два варяжські ватажки Асколд і Дир здобули Київ на Хозарах десь у самій середині IX в. Вони змагали до утворення тут самостійної держави, одначе упали незабаром жертвою новгородської Руси. По смерті основника її Рюрика (Hroerek, 879), почав Олег (Helgi), кормилець малого його сина Ігоря (Ingvarr), ряд могутних походів на полудне. Після Смоленська і Любеча здобув він Київ і зробив із нього столицю руської держави, побіч якої стара столиця Новгород займала потім завсігди почесне, в часті упривилейоване місце. Вибір нового головного міста (митрополії — матери городів), близько центра тодішньої культури, Византії, на перехресті шляхів — балтійсько-чорноморського і німецько-хозарського — дає Олегови свідоцтво високого політичного розуму. Томуто сього князя можна назвати властивим основником руської держави. Та з другого боку в сій події маємо першу історичну перемогу Півночі над Полуднем. Сталося се коло 890 р. Одночасно з сим переходом княжого роду на полудне назва „Русь“ прикріпляється щораз більше до Київа і пізніше уживається часто як синоним Київщини (Полянської землі). Та се звязане з дальшою еволюцією руської держави.

Сим способом руська держава прибрала форму клина, зверненого вістрем на південь, якого боки творили лінії Київ-Псков і Київ-Ростов. Перед князями стояла тепер велика історична задача — здобути для Київа відповідну географічну підставу на півдні, себто Чорне море, яке було доси звязане з Київом тільки тонкою ниткою Дніпра. Коротко кажучи — нова держава мала до розв'язання

трудне питання опанування і культивування лугово-степової полоси України.

Повстання руської держави припадає на час нової скріпленої державної творчості в Європі. В серед. X в. на підкладі германського завоювання виростає Польща між Вислою й Одрою, над Вартою, з тенденцією поширюватися у двох напрямках: на північ до моря, на південь по Карпати і Дунай. Конкуренційна їй дещо раніша чеська держава змагає до поширення у противнім напрямі на Одру і Вислу, що привело до низки острих конфліктів між сими обома славянськими державами. У внутрі карпатського лука, над середнім Дунаєм, повстає майже одночасно з київською державою Угорщина, яка, перенявши живі ще традиції аварські, виявляє чималу експанзивну енергію у всіх напрямках, між иншим і на північний схід. Найстарша із словянських держав — болгарська — встигла до цього часу затратити цілком финсько-турський характер своїх творців та в боротьбі з Царгородом за панування над Балканом зуміла вже витворити своєрідну словянсько-византийську культуру, якій судилося незабаром величезна роля між східними Слов'янами. І далше на заході бачимо в тім часі живу державну творчість: повстання національних держав на ґрунті франконської імперії, Нормандія і т. п.

IV. Великі походи.

18. ОЛЕГ (879—914) ТА ІГОРЬ (914—945). — Основник київської держави Олег — то могутня історична постать, визначний тип норманського ватажка-вікінга, що глибоко врізалася в пам'ять сучасників і дала початок цілій низці легенд, зв'язаних із його йменням. Першою цілю його змагань було забезпечити володіння Київом, примушуючи сусідні Полянам словянські племена Деревлян, Сіверян і Радимичів признавати його зверхність і платити дань, яку доси давали Хозарам. Внутрішні порядки сих племен лишав він нетикані, одначе вибирання дані (полюде) довело скоро до конфліктів із їхніми т. ск. автономичними властями і до впровадження задля сього органів княжої

управи. Звісно, дань убогих лісовиків — правильно в натурі — не задовольяла життєвих потреб князя і його дружини, тимпаче що сю дань треба було щотілько продати чи там замінити за заграничні вироби культурного світа. Тому то й головна енергія Олега оберталася на походи в багаті культурні краї Європи й Азії, куди манила Варягів жадоба богацтва і слави. Сюди належав прикрашений легендами його похід на Царгород (907), який закінчився перехованою до наших часів торговельно-політичною умовою з 912 р. найстаршою пам'яткою міжнародного права у східній Європі, якою Олег здобув для руських купців участь на царгородському світовім ринку. Як і за скитських часів головним предметом експорту були: шкіри (ними платили піддані дань), віск, невільники тощо; куповано ж: одягу, зброю, прикраси і т. п.

Окрім походів на Чорне море піднімав Олег далекі грабіжні виправи на Каспій вздовж Волги й Дону, причому було небезпечно перебиватися через хозарські володіння. Так прим. 913 р. розбили Хозари Русь в часі її повороту Волгою з Персії.

Десь незабаром потім умер сей „віщий“ князь, а його місце займає вихованець Ігорь, тип протилежний Олегу. Походи його на византийські краї були невдатні. Греки ужили „грецького огня“ (перших армат) на руські кораблі й понищили їх, Ігорь ледви утік з останками флоти в Озівське море (941). Нова торговельна умова 944 р. не давала вже руським купцям стільки вигід, як попередня. Свою воєнну нездатність накладав Ігорь безоглядним витисканням дані на підчинених племенах. З сього приводу попав він у ворогування з Деревлянами і найшов смерть із їх рук.

18. ОЛЬГА І СВЯТОСЛАВ (945—972). — Син Ігоря Святослав — перше словянське ім'я в руськім княжім роді! — був ще малою дитиною (род. 942), тому державна управа була в руках його матери Ольги (Helga). З іменем її — як і Олега — звязані різні легенди, які часто годі докладно відділити від історичних фактів (прим. пімста на Деревлянах). До історичних подій належить прийняття сею княгинею християнства (958), яке в тім часі мало вже багато

прихильників і визнавців на Русі, з окрема між бувалими Варягами. У зв'язку з сим мабуть стояла подорож її у Царгород (957), з якої була незадоволена, та їїж посольство до цис. Оттона Великого (959) з проханням єпископа для Русі. Цісар вдоволив сьому бажанню, та заки німецький мисіонар вибрався у Київ, обняв уже власть Святослав (560); він не хотів нічого чути про християнство: „Як мені самому переміняти віру, дружина буде сміятися з мене“ — говорив він матері у відповідь на її намови; і німецька мисія повернула назад.

Святослав — то останній вікінг чистої крові на київськiм престолі. Сміливий, жадний слави, пригід і здобичі, сидів нерадо у Києві. Він довершив завоювання слов'янських племен, покоряючи Вятичів над гор. Окою, що доси платили дань Хозарам; підбив финські племена між Окою і Волгою; зруйнував Болгар, столицю камських Болгар (недалеко нин. Казані), далі ударив на Хозарів і взявши їх городи Саркел (Білу Вежу) та Ітиль, повалив сю державу по більш як 300-літнім істнуванню; успішним походом на Ясів (кол. Аланів, теп. Осетин) і Касогів (Черкесів) над Кубаню опер Святослав свої володіння о Кавказ, і старинну грецьку осаду Фанагорію (Тмуторокань).

Розвал хозарської держави, як уже згадувано (§ 14.), був кроком політично необережним. Київсько-новгородська Русь не була в силі поставити на Дону і Волзі такого охоронного валу против азійських кочовиків, яким була при всій своїй політичній немочи хозарська держава. Тепер відкрилися настіж ворота для турецьких орд. Печеніги, які вже при кінці IX в. опинилися були над Дніпром, одначе не відважувалися зближатися до Києва, тепер скріпилися новими племенами і стали язвою сусідних країв із осілою людністю. Сам Святослав переконався небаром трагічним способом, яка то була політична похибка руйнувати хозарське забороло від сходу.

Після тих завоювань на сході (965—7) Святослав звернувся на Балкан, запрошений Византією проти Болгар дунайських, які саме тоді наслідком розділу держави були в політичній занепаді. Київський князь завоював скоро східну Болгарію (968) і так собі уподобав її, що

осів у м. Переяславці (М. Преслава коло Тульчі) і не хотів вертати у Київ, де йому — як говорив у відповідь на просьби матери і вельмож — надоїло жити. „Я хочу тут над Дунаєм жити, в самій середині моїх країв, куди спливає всяке добро: від Греків шовкова одіж, золото, вино й усякі овочі, від Чехів срібло, від Угрів коні, з Русі кожухи, віск, мід і невільники“. У сих словах не тяжко доглянути бажанне заволодіти й самим Царгородом. В кождім разі такі симпатії Святослава до Дунаю не подобалися на византийськiм дворі і тут порішено позбутися небезпечного зююзника з Балкану. В тій цілі зроблено умову з давніми ворогами Болгарами і по ряді битв і облогах мм. Переяславця і Доростола (971), причім варяжська Русь билася по геройськи, згодився Святослав залишити свої плани щодо Балкану і Криму та уложив письменну умову з імператором Цимісхієм і повернув на Русь. Та на дорозі коло Дніпрових порогів чатували на нього, мабуть за намовою Греків, Печеніги і розбили Русь, причім згинув і сам Святослав (972).

Святослав цілком не дбав про внутрішні справи держави. Адміністрація була в руках матери його кн. Ольги та бояр, між якими були княжі племянники. По смерті Ольги присвятив Святослав хвилю часу (969) упорядкуванню державної адміністрації, щоби знов могли всеціло віддатися війні і балканським планам. На чолі заряду поставив своїх синів: Ярополка у Києві, Олега в Овручи над Деревлянами, Володимира в Новгороді. У хвилі смерті Святослава не було очевидно предвиджено, як має уложитися наслідство по ньому. Всі три були в дуже молодих літах і стояли під опікою і повним впливом боярських дружин, призначених до сього Святославом. Сіж уважали своїм обовязком розбуджувати у своїх князів честилюбство і підбивати їх проти братів. Досить, що як тільки князі вийшли формально зпід дружинної опіки, зараз розгорілася між ними боротьба. Старий, Ярополк, кермований воєводою Свинельдом, захопив Ольгову Деревську землю, при чім Олег погиб, та обернувся проти Володимира новгородського, якого головним дорадником був Добриня, брат його матери-рабині, і прилучив

*

Новгородщину до Київа. Володимир зразу утік у Швецію, зібрав Варягів, здобув самостійний доси Полоцьк із Дрегівською землею, почав війну з Ярополком, прогнав із Київа і діставши його підступом (згл. зрадою одного з Ярополкових воєвод) у свої руки, велів убити (980).

19. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ДО ВОЛОДИМИРА. — Смертю Ярополка закінчується перший відтинок історії руської держави, який можна назвати суто-варяжським. Державне життя було лише в перших починах: князь і дружина, — то його головні складники; війна, грабіж, слава, бенкети, вибиранне дани — то головні державні чинности; сміливість і щедрість князя, хоробрість і вірність дружини — то головні чесноти того часу. Міжнародні взаємини — то обмін товарами на головнім світовім ринку у Царгороді. Комунікація і воєнна техніка зв'язані тісно з водою — ріками і морем.

Національно складалася держава з двох чи радше трьох чужих елементів: пануючого германського і підданого словянського і финського. Перший був корінний „руський“ і мова їх звалася „руською“ у протиславленню до „словінської“. Зіллянне сих обох понять почалося наперед у Київщині серед племені Полян, а звідси поширювалося далше. При кінці сеї епохи асиміляція варяжського елементу поступила вже сильно вперед, головню у тих, що здавна були вже на Україні. На княжім дворі говорено по словянськи вже у першій половині X в., чого доказом словянське ім'я Святослава.

Простір держави вийшов дуже небогато поза сточища Дніпра і Волхви; цікаво, що наперед почав поширюватися на схід на верхівя Волги і Оки. Та найбільше характеристичне — то тяготінне до Чорного моря, до Дунаю і Царгороду, тяготінне — умовлене господарськими (торговельними) і культурними обставинами. Та великою перепорою у сім напрямі була дикість степу поміж морем і заселеними частинами України. Степовики, найпаче від упадку Хозарії, держали неначе у постійній блокаді південні межі руської держави, яка не була здібна до тревалого проломання її. Не було до того сили та й самого зрозуміння справи. Скільки то сил, енергії і людей пішло на далекі походи на

Чорне і Каспійське море, у Малу Азію, за Дунай, на Волгу, під Кавказ, у Персію і т. ин. задля грабування, жажди пригод і слави, задля руйнування одинокого охоронного валу зі сходу, яким була Хозарія! Вся та енергія, вложена в забезпечення і культуру лугів і степів, булаб безмірно більше принесла користі і навіть „слави“, ніж усі походи в далекі землі.

V. Володимир I і його діяльність.

20. ОБЄДНАННЄ СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН. — Заволодівши Київом, став Володимир самодержцем всеї варяго-руської держави. Укріпити се становище мали на меті походи на деякі непокірні землі, що користаючи з ослаблення центральної влади за Святослава і з межиусобиці його синів, змагали до визволення з під влади Києва. Так приборкав він Вятичів (981—982), що саме недавно перед тим були завойовані кн. Святославом, покорив Радимичів (984) й забезпечив східні межі окремим походом на Болгарів над Волгою (984), відкриваючи сим способом слов'янській людности великі простори для колонізації на сході між финськими племенами. Пильну увагу присвятив він також західним межам держави. Ще до опанування Київом зломив Володимир політичну самостійність Полоцька, де панувала окрема варяжська династія (кн. Рогволод і його дочка Рогнідь). Разом із сим вся зв'язана з Полоцьком земля Дреговичів (тільки части над Припетю осередкувалися в Турові) перейшла під зверхність Києва. У продовженню сих західних анексій бачив Володимир потребу забезпечити ще й південно-західні окраїни на Побужу і Посяню.

Про сі не було доси історичної згадки, як тільки те, що по Бугу сиділо плем'я Дулібів, яке коли не сягало під самі Карпати, то межувало з племям Хорватів по Дністру і Сяну. Про політичне становище сих земель до часів Володимира не звісно нічого певного (згадка про Дулібів у поході Олега на Візантію 907 р. ледви може вказувати на політичну приналежність їх до київської держави), хоч вони, завдяки своєму географічному по-

ложінню, були особливо цінні. Тудою ішли три старинні торговельні шляхи, що перехрещувалися коло теп. Львова (давн. Звенигорода). Один ішов із Угорщини уздовж Сяну (на Сянік і Перемишль) і Буга (на Володимирь і Берестє) у прибалтійські краї; другий із Силезії і Кракова на Ярослав, Звенигород, Броди і Київ; третій від перехрестя сих двох уздовж Дніпра і Прута до Дунаю і Чорного моря. Чимале віддаленне сього міжнародного осередка від Київа поясняє достаточо, чому ся земля могла бути так довго поза обсягом безпосередньої влади київських князів. Та сама обставина була причиною, що сей край легко дістався під політичний вплив ближших держав на заході і півдні, як аварської (568—797) і великоморавської (830—905). Щотільки по упадку сеї останньої міг тут відчутися вплив Київа, одначе сі нитки згодом певно ослабли, натомість швидкий зріст чеської держави у середині X в. довів до певної залежності Сяну і гор. Буга від Праги, яка володіла цілою Ляхією (гор. Повисле) із Краковом.

Знаємо як творці руської держави уміли цінити вигідні торговельні шляхи, задля чого перенесено столицю з Новгороду у Київ і задля чого Святослав так уподобав собі Переяславець над Дунаєм і хотів його мати новою столицею. Після Святославої катастрофи на Дніпрових порогах, коли виявилось, що головна комунікаційна артерія — Дніпрова — в небезпеці, зрозуміли у Київі ще краще вагу політичного панування над міжнародними шляхами. З окрема Київ відчув небезпеку для увозу такого необхідного товару, спроваджуваного доси з над Чорного моря, як сіль, тому осезпеченне прикарпатських солянок (Добромиль, Дрогобич, Калуш, Косів) належало до найважливіших завдань державної політики. До того із західного перехрестя доріг відкривалася добра звязь із Дунаєм і Царгородом: одна поперек гір, друга уздовж Прута. Тому не диво, що Володимир, як тільки сів у Київі, піднімає похід на західні племена та на Ляхію (981) і забирає звязані з нею дулібські та хорватські городи: Перемишль, Белз, Червен й ин. Чи Чехія змагала до відобрання сих городів, не маємо відомости, хиба що похід Володимира на Хорватів (993) уважатимемо епілогом

війни 981 р. Незабаром одначе стрінули Чехи тяжку конкуренцію в Польщі, якої князь Болеслав Хоробрий (992—1025) відкинув їх із долини Висли та захопив не лише Краків (999) а й ще Моравію і Словаччину. У слід за тим на Україні і на Угорщині перенесено назву Ляхів на Польщу.

Отсей успіх Володимира на заході, разом із успіхом Польщі проти Чехії, мав далекосяглі наслідки для уложення племінних відносин у середині Європи, звязавши населенне сточища Буга і Сяну в одну національно-культурну цілість із рештою українських племен. У звязи з сими здобутками був і похід Володимира на Ятв'ягів, литовське плем'я, що жило по р. Нарові між Бугом і Німаном (983). Володимир володів тепер одною з найбільших держав в Європі. Вона обіймала все сточище Дніпра по рр. Рось і Сулу, сточище гор. Дністра і Прута, Сяну, гор. Буга, Двини, Великої, Волхви, гор. Волги й Оки — разом яких 800.000 кв. км., з чого українські землі занимали не більше як одну четвертину.

З сею активністю Володимира на заході і сході держави не йшда одначе в парі доцільна політика на півдні, де ситуація була просто дуже небезпечна. Вся майже полева (лугова й степова) полоса була у власти Печенігів, які за Святослава появилися під самим Київом (968). Хоч забезпеченне західних окраїн було дуже корисною передумовою боротьби зі степом, то таки не бачимо у Володимира виразних змагань до витиснення кочовиків із Наддніпрянщини. Він обмежається тільки оборонними заходами на лінії рр. Роси і Сули, будуючи тут городи (замки) й поселяючи коло них воєнних бранців. Та маємо одну подію, яка моглаби вказувати на се, що Володимир розумів гаразд вагу опанування степу, а се пробу заволодіти Таврією (Кримом). Він обложив Корсунь (Херсонез таврійський) і по довшій осаді здобув (989), одначе віддав його назад Візантії за... руку грецької царівни Анни та (мабуть) за далекий Тмуторокань (Фанагорію). Ся подія вложена так між факти і легенди щодо охрещення Володимира і всеї Руси, що сьогодні неможливо вже сказати напенно, чи в основі її лежав великий політичний план, якому пошкодила черезмірна честилюбність князя, чи

навпаки була се тільки одна з доріг до заспокоєння княжої амбиції — мати жінкою византийську царівну.

21. ХРЕЩЕННЄ РУСИ (988—9). — Володимир, по довшій розвазі, приймив християнство сам (988) та завів його обов'язково в цілій своїй державі (989), хоч вкорінення нової віри ішло очевидно пиняво і вимагало дуже довгого часу. Се діло Володимира має епохове значіння як в історії України, так цілої східної Європи. Правда, християнство не було жадною новиною у Києві. Давні зв'язки з Хозарією, де було багато азійських (вірменських, сирийських) і грецьких християн, походи на Візантію і торговельні зносини з нею, побут Святослава у християнській Болгарії — все те було причиною, що на Русі здавна ширилася нова віра, головно між Варягами, з яких не один обїхав був Европу. І княгиня Ольга стаючи християнкою не почала а тільки продовжала сей новий релігійно-культурний рух, який ішов з усіх боків на Русь. — Серед таких обставин було особливо важно, котре жерело релігійної культури візьме верх у своєму впливі на східно-європейську державу. Звідки прийняла християнство кн. Ольга, не знаємо напевно, можливо що і з Царгороду, однак посольство її до цїсаря Оттона В. показує, що вона сама хиталася в поглядах, якій християнській церкві дати перше місце у себе. Таке хитання між Римом і Візантією було раніше у Болгарів (Борис 852—888); було воно мабуть і у нашого Володимира (легенда про розсліджування різних вір), та він поклав скоро кінець непевности. Захоплений — противно як його бабка Ольга — блеском византийської культури, за ціну грецької царівни і корони піддав византийській церкві східну Европу і зрікся здобутків на Криму. Не можна ані заперечувати, ані не доціняти високих етичних і культурних вартостей, які несло християнство взагалі у напів дикі країни руської держави, та годі замикати очі на се, що рішення Володимира несло у своїх наслідках — політичних, культурних і національних — дещо небажаного.

Сюди належить такий політичний наслідок, як зупинення чорноморської політики і посереднє скріплення Печенігів у луговій і степовій часті. Візантія не стала

союзником у боротьбі з ними, противно її інтереси ішли по лінії самих номадів, щоби держати Київ як найдальше моря. Разом із сим утруднена була і політична кооперація з західними латинськими державами, що вело до політичної ізоляції грецької Русі. — З культурного боку важно наперед се, що східна Європа звязалася на повгі віки із жерелом високої що правда культури, одначе такої, що була вже тоді засуджена обставинами на повільний занепад (див. § 7). Дальше ся культура доходила на Русь не в оригінальній формі, а в лихій копії — болгарській; се накинуло Русі старо-болгарський літературний язик, який здержав на довгі століття розвій народньої мови і тим вплинув некорисно на культурне жите гальмуючи його. — На поли національного життя особливо заважив факт, що християнізація Русі наступила у хвили Володимирого одновластя над усіми словянськими племенами східної Європи, коли в межах його володінь знищені були усі політично-племінні окремішности і коли вся держава буля сцентралізована. Одноцільна руська церква, разом із старо-болгарською мовою, стала тепер сильним спійлом, що спюював сі племена, сильніше навіть як сама державна спільність, що дуже рано після Володимира перестала бути якоюнебудь творчою силою. За все те, по віках, заплатив український нарід утратою політичної і національної самостійности.

22. ЦЕРКВА І ДЕРЖАВА. — Уся пізніша (27-літня) діяльність Володимира була присвячена майже виключно уладженню й укріпленню церковної організації, яка, маючи готові зразки у Византії, перевисшила своїм механізмом і доцільністю будови все те, що Володимир міг і вмів зробити для внутрішнього уладження своєї держави. Отся висшість церковної організації над державною не остала без наслідків на політичне житє. Як у цілій східній церкві, так і тут не дійшло щоправда до витворення конкуренційного дуалізму духовної і світської власти, одначе перша з них увійшла так глибоко у сферу другої, що незабаром церковна спільність була одинокою реальною силою, яка удержувала фикцію єдности „Руської землі“. Руська церква була уладжена централістично, як із огляду

на її становище до царгородського патріархату, так щодо відношення поодиноких земель до одинокої в державі митрополії — київської (первісно — переяславської?). Коли у Болгарії вже на поч. X в. був окремий патріархат, то руських митрополитів (з дуже малими виїмками) насилано з Візантії, щоб були заступниками не тільки тамошнього релігійного духа а й політичних інтересів. Їм були підчинені владицтва у Білгороді, Володимирі, Чернигові, Переяславі, Новгороді й ин. Будова церков, закладання монастирів, плекання книжності — все те було предметом пильної опіки Володимира. Він сам мав так глибоко пронятися основами християнства, що за справами церкви спускав з очей справи державні. Так прим. його відносини до Печенігів були однозначні з політичним самовідреченням. Такий пасивизм лежав у душі східної церкви; якже инакше ставилася до таких „невірних“ латинська церква!

В методі управи державою не піднісся Володимир чимало вище понад традиційну систему. Вона оперлася — по слідам Святослава — на родово-династичнім принципі, Він роздавав поодинокі землі своїм синам (а мав їх дванацять) розділюючи відповідно й головний орган державної влади — дружину. Така система, що мала на меті удержати монополію політичної влади княжому роду та нерозривність державі, не була достаточною порукою і для поваги самого великого князя-батька. Під кінець життя мав Володимир конфлікти із своїми синами, які очевидно бажали зробитися незалежними від батька. Найстарший син Святополк, що одержав був в управу сусідню Деревську землю зі столицею в Турові, був зятем польського князя Болеслава Хороброго і, мабуть, прихильником латинської церкви. З нежданого близше приводу, буцімто за намовою тестя, приготував бунт проти батька, однак сей упередив сина, увязнивши разом із жінкою та її духовником еп. Райберном; за Святополком унявся Болеслав, грозила війна з Польщею, та скоро прийшло до згоди між ними і між усіма інтересованими (1013). Два роки опісля забунтував Ярослав у Новгороді і батько почав заходи, щоби його приборкати, та серед приготувань умер (15. VII. 1015).

Як уявляв собі Володимир дальше удержання державної одности і порядку в наслідстві — не знаємо; можна тільки здогадуватися, що в поглядах на сю справу не віддалявся від форм переказаних Святославом й опісля повторених Ярославом. Звісно, що в ранніх середніх віках справа наслідства була найважливішим і найтруднішим державно-правним питанням. Трудність лежала головно в сім, що на право панування в державі дивилися тоді як на приватне право, а на державу як на добро цілого пануючого роду. Колиж дуже рано відчуту неохоту до механичного поділу держави, ратовано цілість її або сим, що князь за життя іменував свого наслідника, або правом чергового старшинства т. зв. сеніорату. Та так було лиш в теорії, на діліж справа звичайно рішалася силою, у формі відповідній духови часу і культурному розвиткови громадянства: як що слабший або побитий противник не спасся утекою в чужі краї, то тратив що найменше очи, звичайно життє. Одним словом: ніж був доповненєм і коректором недостаточного права. Сам Володимир уживав був його з успіхом проти брата Ярополка і родича Рогволода, подібно як робили інші князі в тодішніх часах, одначе певно не бажав собі, щоб його сини вступали у ті самі сліди. Пізніше говорено, що він хотів іменувати князем всеї Руси одного з наймолодших, вже по хрещенню уроджених синів, а саме Бориса, який дістав був від батька в управу Ростов над Волгою, одначе смерть прийшла скорше, заки міг перевести сей (будьщобудь невдатний) намір у діло.

IV. Часи Ярослава Мудрого.

23. БОРОТЬБА ЗА ВЛАСТЬ (1015—1019). — У хвилі смерти Володимира був Святополк у Києві і мав можливість поробити заходи, щоб сісти на батьківськiм престолі. Се йому вдало ся, та що брати не хотіли признати його, він поступив собі з ними по тодішньому звичаю. В результаті три брати (Борис, Гліб і Святослав) були убиті, інші стероризовані, і Святополк зібрав у своїх руках усі полудневі землі. Тільки Ярослав у Новгороді не думав годитися

з таким станом річей. За Ярославом станули дружно Новгородці, які дивилися на Київ як на необхідну для себе торговельну стацію; Святополк найшов натомість підпору на Україні. Та самими власними силами князів боротьба не могла бути рішена, тимпаче що інші брати держалися неутрально. Святополк просив помочи у свого тестя Болеслава, одначе хвиля була для нього дуже некорисна. Польський князь був саме тоді у війні з німецько-римським цісарем Генрихом II (1002—1024) і не міг дати йому підмоги; натомість Ярослав пішов слідом батька, наняв полки Варягів і рушив на південь. Святополк міг скріпитися тільки Печенігами і битва над Дніпром коло Любеча скінчилася перемогою Ярослава (1016), який по короткій облозі взяв Київ і дав Варягам погуляти в ньому. Святополк подався у Польщу.

Ярослав почав тепер зручну дипломатичну гру, щоби не допустити до інтервенції Болеслава. Він навязав зносини з цісарем і королем угорським Стефаном (1001—1038) та уложив союз проти Польщі (1017) і сим способом справди відтягнув Святополкову справу на якийсь час. З другого боку умів Ярослав прихилити на свій бік Царгород, важний не так своєю політичною як морально-релігійною силою, та надати своїй боротьбі зі Святополком релігійний характер.

Тимчасом німецько-польська війна добігла до кінця, загалом корисного Болеславови (поч. 1018); цісар був рад, що польський князь замотається у руські справи, тому дав йому навіть німецько-угорську поміч. В середині 1018 р. рушив Болеслав із Святополком на Ярослава, який заздалегідь поспішив їм на стрічу. Над Бугом коло Берестя прийшло до битви (22. VII. 1018), в котрій побито Ярослава. Він утік наперед у Київ, а звідси подався у Новгород. Столиця здалася добровільно переможцям (14. VIII) і признала Святополка своїм князем. Болеслав поробив також дипломатичні заходи, щоби настроїти прихильно до Святополка Византію та через неї церковні власти.

Чи правдива одна пізніша звістка, що незабаром прийшло до непорозуміння між тестем і зятем та що сей приказав навіть убивати Ляхів, які осталися з Болеславом

довше в Києві — годі рішити; за нею промовлялоб хиба се, що Болеслав повернув по однім місяці у Польщу, ще перед остаточним забезпеченням Святополка, від Ярослава, який увіз був на північ навіть Святополкову жінку як закладницю. Як там не було, а заплату за підмогу взяв собі Болеслав сам: окрім великого полону (серед нього і сестру Ярослава Предславу як наложницю) займив по дорозі Червенські городи себто лівий беріг Буга та (правдоподібно) Посяне з Перемишлем.

Та Ярослав не погодився з таким станом річей. Піддержаний енергійно Новгородцями спровядив нові варяжські полки і використовуючи відхід Болеслава з'явився нечайно в зимовій порі під Києвом і прогнав Святополка. Сей утік до Печенігів і з їх підмогою заходився відбити Київ, одначе дуже кривава битва над р. Альтою (1019) скінчилася нещасливо для нього. Гнаний варяжскими наємниками утікав він в напрямі до Польщі і серед утечі стратив життя. Сим способом північ уже в третє побідила полудне; напрям об'єднання переміг ідею окремішности. Святополк тяжко відпокутував свій потрійний злочин. Переможцям дарується такі злочини; невдачникови Святополкови дала потомність, бючи поклони перед щасливим Ярославом, імя „Окаянного“.

24. ПОЛІТИКА ЯРОСЛАВА (1019—1054). — По битві над Альтою став Ярослав паном великої більшости руських земель і приготовлявся взяти в руки й останні. Одна тільки Полоцька (Біла Русь), де ще за Володимира сидів Ізяслав († 1001), син Рогніди Рогволодівни (див. § 20), а тепер тогож син Брячислав, займала від самого початку відокремлене становище у політичній системі руської держави і такою остала й на далі за згодою Ярослава, також Рогнідиного сина. На разі оставив він також у спокою псковського Судислава. Та був ще один Володимирів син гарний і хоробрий Мстислав, який доси вів романтичне життя у грецькім Тмуторовані, вславляючися лицарськими подвигами в боротьбі з підкавказькими Ясами і Касогами. Він не міг остати байдужним до Ярославових успіхів і виступив із домаганнями участі у батьківських волостях. З підмогою підкавказьких племен захопив він За-

дніпрянщину (1023-4). Ярослав привів знов Новгородців і Варягів та звів під Листвином (коло Чернигова) нещасливу для себе битву із Мстиславом (1024). Згодом одначе стала між суперниками умова (1026) того змісту, що Задніпрянщина остати мала при Мстиславі. Такий стан був до смерти князя Мстислава (1034), коли то Ярослав взяв і його волость та остаточно зважився відобрати Псков у Судислава, замкнувши його у в'язниці, де перебув 24 роки. Значить, в останніх двох десятиліттях володів Ярослав всею батьківщиною, окрім Білої Руси та окраїн загарбаних польським князем Болеславом.

Проба Ярослава відбити ці землі (1022) не вдалася, щотільки по смерті Болеслава (1025), в часі внутрішнього розладу в Польщі за Мешка II (1025—1034), вдалося йому повернути давніші границі на заході. Тоді то Угорщина прийшла до гор. Словаччини (1027), Чехія до Моравії (1029), а Ярослав здобув уперед Белз (1030); далше у спілці з Мстиславом дав поміч Мешковому брату і противникови Безпримови і при сій нагоді відобрав інші страчені колись городи (1031). Він і потім мішався у польські справи: по смерті Безприма (1032) і Мешка II підпер він сина останнього Казимира (1040—1058), з яким посвоївся, ходив двічі проти його суперника Маслава мазовецького й допоміг, разом із цісарем Генриком III (1039—1056), відбудувати польську державу (1041, 1043).

У звязи із сею західною політикою були й походи Ярослава на Ятвягів і Литву (1038, 1040). Навіть на півночі вдалося йому поширити новгородську волость поза Чудське озеро (заснування Дорпату-Юрієва) і по озеро Онега (1030). Та найважливішим воєнно-політичним успіхом Ярослава була його перемога над Печенігами. Ці кочовики були тепер загрожені від сходу новими турськими ордами. Уступаючи перед ними, кинулися вони на Київщину й обложили саму столицю. Ярослав зібрав у Новгороді свої і варяжські полки, поспішив Київ з відсічю та завдав Печенігам страшне поразення (1034). Розбита орда подалася на Дунай, де ще майже одно століття була язвою сусідніх країв. Разом із сим наступив критич-

ний момент в історії України: чи зуміє держава використати антракт на степах й забезпечити їх посідання?

Останнє двадцятьлітте панування Ярослава — то верх розцвіту і могутності варяго-руської держави. Діяльність Ярослава спрямована до викінчення батькового діла коло організації держави і церкви. Імя Русі поширюється щораз далі, спільна державна організація, спільне право („Руська правда“) і спільна релігія, церква і письменство зтирали щораз більше племінно-расові окремішности поодиноких земель і прямувала до того, щоби створити одну націю в одній державі.

На ці часи припадає і найбільший зверхній блеск Київа і верх його міжнародного значіння. Повага Ярослава, політична й особиста, в Європі була теж дуже велика. Політичні союзи і родинні звязи з ним цінилися високо у Німеччині, Франції, Скандинавії, Византії, Угорщині. Він сам відчував ту світлість і силу та у свідомості їх почав снувати далекотяглі плани в напрямі утворення світової імперії. Висловом тих мрій був похід Русі на Царгород під проводом старшого сина Володимира (1043). Виправа скінчилася одначе катастрофою; варяго-руська армія була розбита і на суходолі і на морі (грецьким огнем), так що тільки недобитки з Володимиром і воєводою Вишатою повернули на Русь. З Византією заключено згодом мир (1046), скріплений опісля подружжєм між сином Ярослава Всеволодом і византійською царівною. У звязи з сим русько-византійським конфліктом повстала у Ярослава думка про самостійність руської церкви. В 1051 р. поручив він єпископам вибрати київського митрополита, коли доси іменовано його із Царгороду. Ся важна церковно-політична новість не удержалася на жаль по смерті князя.

Ярослав умер віковим чоловіком, 76-літним (20. II. 1054), а з ним замкнулася третя епоха варяго-руської доби. Політичний вислід двістілітнього розвитку східної Європи можна схарактеризувати коротко осьяк: У першій половині IX в. поневолили норманські пирати словянські і финські племена між Финською затокою, Невським озером та Алаунською височиною і дало почин „руській“ державній організації; під кінець того століття анектували руські

князі Дніпровий шлях та зробили з Київа столицю своєї держави; без огляду на ряд великих походів протягом X в. на Чорне і Каспійське море, Балкан і Кавказ не вдалося київським князям стати кріпкою ногою на полудни; після знищення хозарської держави наступила нова потопа польної України; українська людність не була в силі перейти лісової межі й переселенський рух її пішов у північно-східнім напрямі; хрещення Руси потягло за собою відданню цілої східної Європи під вплив византийської культури і болгарського письменства, у слід за тим відчуження від Заходу; одноцільна руська держава й церква були тою основою, на котрій завойовані і злучені східно-словянські племена мали зіллятися в одно національне і культурне тіло, під одним іменем „Руси“; однак вже появилися нові сили, що вели до індивідуалізації головних гео- та етнополітичних одиниць.

25. СЕНІОРАТ І ЙОГО ЗНАЧІННЯ. — Ярослав був, очевидно, свідомий того, що по його смерті держава, зложена з таким трудом, може легко розпастися на свої складові частини або удержати свою цілість тільки методом Володимира і Святополка, якщо не буде утворена якась тривка система наслідства. З поміж 7 синів тільки 5 пережило Ярослава; кождий із них мав ще за батькового життя „волость“: Ізяслав — Новгород; Святополк — Чернігів, Муром і Тмуторокань; Всеволод — Переяслав, Ростов, Суздаль і Біле озеро; Ігор — Володимирь; Вячеслав Смоленськ. Окрім них володів Полоцьком, вже давніше відокремленим (див. § 24), Ярославів братанич Всеслав син Брячислава. Предвиджуючи можливість межиусобиці, не знав Ярослав нічого кращого, як тільки сказати на смертній постелі чимало моральних поучень і закликів до згоди та поручити берегти права старшинства у княжій роді. — Воно мало на меті удержати одність руської держави тим способом, що найстарший у княжій роді мав бути великим князем київським з неозначеною ближше патрархальною властю („в місци батька“) над иншими князями. Для заховання рівноваги між сими, ужив Ярослав подібного способу, як його сучасник сфранцужений Норманець Вільгельм, завойовник Англії, щодо своїх

васалів: подбав, щоб усі волости одного князя не були у купі а порозривані.

Сеніорат був загально знаною інституцією середньовічного політичного права (м. ин. в Угорщині, Польщі і Чехії; в останній заведено його майже в тім самім часі, 1055). Він виходив із погляду, що держава — то власність цілого княжого роду і що кожний член його не лише має право а й вигляди бути володарем, дійсним чи формальним, всеї держави. Отся засада мала одначе на Русі одного ворога, а се велику плодючість княжого роду; додати до того низький культурний стан і слабість моральних звязей у внутрі роду — то зрозуміємо, чому сеніорат дуже рано перемінився у право сильнішого і кинув руську державу у хаос межиусобиці і коромоли. Всеж таки, хоч право старшинства стало дуже скоро лише порожнім звуком, був родовий принцип одною з тих сил, що піддержували ідею державної чи національно-політичної одности, як довго землі тяготіли до Києва і князі, переходячи з одної волости (молодшої) до другої (старшої) кружили наоколо золотого великокняжого стола мов планети около сонця.

Одночасно з піднесенням родового старшинства до степеня усвяченої державно-правної засади, що мала держати в якій-такій одности „Руську землю“, прокидається і другий, протилежний принцип — вітчинний, який виходив із правного становища, що волость батька — се виключне добро його дітей. До вироблення отсього погляду причинилися т. зв. князі-ізгої (вихованці), інституція дуже характеристична для другої половини XI в. Були се княжичі, яких батько умер, заки міг увійти у свої родові права київського князя, і які виховувалися й удержувалися з ласки дідів чи стріїв. Вони очевидно не мали зовсім виглядів стати старшими князями, а що поодинокі волости були тільки неначе щєблі драбини до великокняжого стола, то вони з милости виховавців скидалися з сеї драбини і ставилися перед такі можливости: або йти на службу щасливішого князя і в найліпшій разі одержати один-два городи на прокормленне, або добиватися силою своєї батьківщини чи хоч рівновартної іншої волости. Томуто вони заступають ідею тісної звязи землі з дина-

стією, ідею — якої політичним виразом мусіло бути відокремленне і державний партикуларизм.

Найперше і найлегче проведено сю засаду в життє на Білій Русі, де Ізяслав полоцький умер ще перед батьком Володимиром (див. § 24). Та за Полоцькою землею пішли й інші. Боротьба між обома політичними змаганнями — доосереднім родовим і відосереднім вітчинним — почалася зараз по смерти Ярослава. У сій боротьбі „Руська земля“ стратила дуже рано право називатися державою. Вона стала тільки історично-географичним поняттєм (див. § 30).

В. Боротьба за Київ.

VII. Перевага родового права.

26. ІЗЯСЛАВ I (1054—1078) і СВЯТОСЛАВ I (1073—1076). На основі права старшинства засів Ізяслав на великокняжій престолі в Києві; окрім сього мав він у безпосередній своїй власті: Деревську землю з Туровом і Новгородську із Псковом. З українських земель належали ще: Чернігів — Святославови (окрім Муром і Тмутороканя), Переяслав — Всеволодови (окрім Ростова з Білимозером), Володимирь — Ігорєви, який сам один був обмежений на українську пайку, подібно як Вячеслав мав тільки Смоленськ; поза синами Ярослава була, як знаємо, відокремлена Біла Русь. Та у хвилі смерти Ярослава був уже новий князь-ізгой, з самого Ярославового коліна — Ростислав, син найстаршого Ярославича Володимира, начального полководця в останнім поході Руси на Царгород, який умер девять літ після своєї невдачі (1052) у розцвіті віку (род. 1020). В р. 1054 мусів Ростислав бути ще лиш хлопцем, одначе чи можливо, щоби Ярослав поминув його при розділі земель? На основі пізніших подій можна здогадуватися, що для нього призначалися західні окраїни — Перемишль. Та його виховник, стрий-сеніор Ізяслав, держав його в Новгороді, під опікою найстаршого Володимирового боярина Вишати.

Невдовзі мав Ізяслав нагоду причинити собі землі. По смерті Вячеслава смоленського (1057) переведено Ігоря з Володимиря у Смоленськ, де він теж скоро помер (1060), а Володимирь опинився в руках Ізяслава. Йому вдалося також відобратн Білу Русь (Полоцьк) від Всеслава і на короткий час спинити відокремленне її (1067). Сим спосо-

бом злучив він в одно всі українські і білоруські землі по сім боці Дніпра. Всі інші землі були в руках Всеволода і Святополка. Сей розділ, якби був удержався довший час, мігби був мати далекосяглі політичні наслідки, одначе він перетривав тільки один рік. В р. 1068 вибрався Ізяслав з братами в похід у степи, які недовго після смерти Ярослава одержали нових панів — турецьку орду Половців (див. § 29). Похід не повівся; в битві над р. Альтою перемогли Половці і загналися, грабуючи під сам Київ. Князі поводилися в сім нещастю не цілком бездоганно і достойно, тому невдача спричинила велике незадоволення серед Киян. Між ними була якась партія неприхильна князеві взагалі; вона викликала неспокій, визволила з в'язниці б. полоцького князя Всеслава, проголосила його великим князем та приневолила Ізяслава втікати. Укняженне Всеслава в Києві було, зі становища закона про старшинство у княжім роді, очевидним безправем, бо Всеслав — без уваги на відокремлене становище полоцької лінії — був правнуком Володимира I, коли Ізяслав і його брати були внуками. Значить ледви 15 літ по Ярославі самі Кияне поглумилися над династичним порядком.

Ізяслав пішов слідом Святополка, подався до свого тіточного брата і братанича своєї жінки, князя польського Болеслава Сміливого (1058—1079). Сей дав поміч і рушив на Київ. У Всеслава не стало відваги боротися, і він утік у Полоцьк, а Ізяслав засів у Києві і пімстився криваво на коромольних Киянах. Болеслав мав, видко, якісь дальші плани на Україні, бо не спішився з поворотом, а його воюки розміщені на прокормленне у Київщині кривдили людиність. Аж коли ізза сього почали люде нападати на Ляхів й убивати їх, подався Болеслав у Польщу. По дорозі загарбав, мабуть, слідом Болеслава Хороброго, деякі сумежні з Польщею городи (котрі саме — не звісно, бо взагалі й сам факт загарбання непевний).

Між Ізяславом і Всеславом прийшло зразу до війни, одначе вони скоро помирилися; Всеслав одержав назад свій Полоцьк та увійшов в союз з дотеперішнім ворогом. Натомість розєднався Ізяслав із Святославом та Всеволодом. Прийшло до війни між братами; Ізяславови не по-

щастилося і він мусів знов покидати Київ (1073). Тоді переможці поділилися його землями так, що Святослав взяв Київщину, а всі інші українські землі — Всеволод.

Ізяслав пішов старим шляхом у Польщу, одначе застав на заході нову політичну ситуацію, для його справи мало прихильну. Тодішня середня Європа розбита була на дві ворожі собі коаліції: папську (Григорія VII) і цісарську (Генрика IV). До першої належали північні німецькі князівства (Саксонія), Польща й угорський король Гейза I (1063—1077); до другої — південні німецькі землі, Чехія й угорський король Саломон (1061—1079). До того в кожній країні з окрема громадянство розпадалося на ворожі собі партії. Серед таких обставин Болеслав, маючи проти себе Вратислава II чеського (1061—1092) і цісарську партію в самій Польщі (брат Володислав Герман і краківський єпископ Станислав), не був в силі дати помочи Ізяславови. До сього певно й не мав охоти по сумних випадках у Києві перед чотирма роками. Він узяв від Ізяслава щоправда гроші на военну акцію в його користь, одначе не зробив нічого. До того Ярославичі упередили його і вислали у Бересте Всеволодового сина Володимира Монаха. Сей порозумівся з Болеславом в сім напрямі, що польський князь зрікся підпирати Ізяслава, натомість діставав підмогу від руських князів проти Чехії й Угорщини. Той самий Володимир пішов скоро після того походом на Силезію (під Глогову).

В таких обставинах подався Ізяслав у Німеччину. У Майнці зложив він чолобитню цісареві Генрихови IV (1056—1006) і просив з його руки київського стола (1075). Генрихови було ніяк починати задля сього нову, таку далеку війну; він обмежився тільки тим, що виправив два посольства у Київ, не так мабуть вступаючи за Ізяславом, як щоби відтягнути руських князів від союзу з Польщею. Видко й Ізяслав не дуже будував на цісарській акції, тому одночасно вислав одного з синів у Рим до папи Григорія VII (1073—1085), віддаючи йому себе й українські землі під протекцію апостольської столиці та просячи натиску на Болеслава, щоби звернув Ізяславови забрані богацтва. Сим способом навязалися перші

знані нам державно-правні звязки України з Заходом і то одночасно з обома головними силами його: цісарством і папством — звязки, які одначе не вийшли поза ідеальну концепцію.

Чотири роки тяглося друге вигнання Ізяслава. За впливом Григорія VII встиг він поладнати свої відносини до Болеслава та ждав нетерпеливо хвилі, коли зможе повернути на утрачене місце. Ся хвиля прийшла і то одночасно з коронацією Болеслава на короля; у Києві умер Святослав (27. XII. 1076). Тепер польський король не відмовив помочи й Ізяслав рушив на Україну. Всеволод, що тимчасом укняжився в Києві, вийшов проти нього з війском на Буг, одначе в рішучім моменті волів згоду як непевні висліди битви; на основі порозуміння з ним засів Ізяслав втретє у Києві (15. VII. 1077), взявши до українських волостей ще й новгородську.

Та не довго прийшлося йому втішатися властю. Коли між Всеволодом і Святославичами вибухла боротьба за Чернигівщину, яку Всеволод загарбав на основі порозуміння з Ізяславом, взяв київський князь сторону брата проти братаничів і в битві на „Нежатиній ниві“ коло Чернигова наложив головою (3. X. 1078). Так скінчив своє драматичне життя перший представник сеніорату, даючи наглядний доказ, що така система на Русі неможлива і що з одного боку одновладство, із другого політичний і національний партикуларизм — отсе одинокі форми дальшого політичного розвитку східної Європи. Недовго після Ізяслава стратив його свояк і союзник Болеслав польський корону у користь брата, кандидата цісарського (1079).

27. ВСЕВОЛОД I (1078—1093) І КНЯЗІ-ІЗГОЇ. — Із синів Ярослава остав тільки один Всеволод, якому ніхто не міг уже перечити старшинства і київського стола. Прогнавши Святославичів із Чернигівщини (1077) володів він більшістю руських волостей. Тільки Полоцька земля оставала дальше за Всеславом; Ізяславичам дісталися: Володимирь, Турів і Пинськ (Ярополкови) та Новгород (Святополкови). Улюблений колись батьком Всеволод, жонатий із грецькою царівною, був у силі віку, 50 літ, одначе не сильного здоровля і мало енергійний. Знав пять мов, хоч

не виходив нікуди з Русі. У походах виручав його син Володимир Мономах, що по нім обняв Переяславщину. Мав звичай оточувати себе молодими друженниками і слухати їх ради, що не виходило в користь землі; загально нарікано на здирство княжих урядників (тивунів). До того українським землям було велике лихо від степовиків, а самому Всеволодови від князів-ізгоїв.

Про генезу княжого ізгойства говорилося висше. За Всеволода число їх було вже поважне. Не лічучи тут по-лоцької лінії і Бориса Вячеславича, що упав був одночасно з Ізяславом тільки по противнім боці, бачимо між ними 4 Святославичів (Романа, Олега, Давида й Ярослава), 2 Ігоревичів (Давида і його брата) і 3 Ростиславичів. Що до перших, то ізгойський характер приляг до них не зівсім по правді. Наперед були вони, принаймні три старші брати, вже дорослі і не потребували „ізгоюватися“; до того батько їх таки виконував право старшинства, хоч щоправда незаконно (мабуть тому й не поховано його в Києві, тільки в Чернигові). Проте Всеволод признав Святославичів ізгоями і відобрав їм Чернигівщину, дарма що сам був учасником безправности їх батька. Тепер осталася їм тільки Муромщина і Тмуторокань. Сей останній став прибіжищем усіх молодих князів-ізгоїв, які, вийшовши з хлопячого віку (звичайно 16 літ), старалися скинути з себе опіку виховавців тим способом, що утікали на се Запоріжже XI в. Тут мріяли молоді княжичі про свої батьківщини, ідеалізували їх, конспірували, збирали ватаги, виглядаючи нагоди, щоби мольбою у київського князя випросити або силою здобути собі волость. Всеволод, що сам множив князів-ізгоїв, робив усі можливі дипломатичні і воєнні заходи, щоби незадоволені не нарушили усвяченого права старшинства, одначе бачив себе примушеним робити одну уступку за одною й поступатися волостями у користь ізгоїв. Завдяки енергії сих молодих людей право старшинства і з ним ідея державної одиницільности Русі захиталася, а почала брати верх ідея солідарности династії і землі. Першим успіхом у сьому напрямі могли повеличатися Ростиславичі.

Згаданий вище (§ 26) Ростислав, не діждавшись від Ізяслава сподіваного уділу в західній Україні, утік зпід опіки стрія у Тмоторокань (1064), де скоро потім постигла смерть сього молодого лицарського князя (утроїв його грецький намісник Херсону, 1066). Осталися по ньому три малолітні сини: Рюрик, Володарь і Василько. Вони виховувалися тепер в домі Ізяслава, а по смерті його у сина Ярополка в Володимирі. Найстаршому Рюрикови вдалося — незвісно коли й яким способом, можливо що ще за Ізяслава або зараз по його смерті — сісти у Перемишли. Володарь, як тільки вийшов із хлопячих літ, утік від Ярополка разом з Давидом Ігоровичем у Тмоторокань (1081); пізніше повернув і разом із молодшим братом Васильком знов утік, зібрав дружину прогнав Ярополка і заволодів Володимирем (1084), та Всеволод велів синові Володимирови Монамахови відобрати назад Володимирь і віддати Ярополкови. Ізза сеї причини, запанувала mezi Ростиславичами і Ярополком велика ненависть, яка спричинила наглу смерть останнього в дорозі у Звенигород (1087). Підозріваючи в сім руку Ростиславичів (убийник утік до Рюрика), вибрався Всеволод у похід на Перемишль, одначе не міг нічого иншого зробити як тільки заспокоїти домагання молодих амбитних княжичів, розтягнувши їх володіння на все Підкарпатє з Теремовлею. Володимирія, дещо обкромєна (Берестє дано Святополкови Ізяславичеви, який одночасно відступив Всеволодови Новгород за Турів) дісталася розпорядком Всеволода ізгоєви Давидови Ігоровичеви (він після своєї низової пригоди держав був Дорогобуж). Сим способом перші дійсні ізгої добилися своїх волостей, одначе тільки Ростиславичам вдалося удержати і перемінити їх в удільне князівство.

Коли Всеволод умирав (13. IV. 1093), кінчилося перше покоління Ярославичів. Вже тоді виринали сумніви, хто має князувати в Києві. По праву старшинства належався він Святополкови Ізяславичови; колиж узятиб вітчинний принцип — то Володимир Мономах повинен був сісти у Києві; він жеж окрім того був найповажніший із тодішних князів, з окрема високо цінений у церковних колах. Та він не відважився пійти проти дотеперішнього

права, тимбільше що за се нарушенне законного порядку треба було підняти боротьбу зі „старшим“ Святополком. І тому Володимир сам запросив Святополка з Турова у Київ, а сам із братом Ростиславом задовольнився За-дніпрянщиною. Проте вітчинна ідея була вже в повітрі.

28. СВЯТОПОЛК II (1093—1113). ЛЮБЕЦЬКА ЗГО-ДА. — Найстарший Ізяславів син не надавався до удержання старих Ярославових традицій: честилюбний і без-характерний, хиткий і жорстокий, скупий і хапчивий — відбивав дуже некорисно від поважного, розумного, хо-роброго і справедливого Володимира. Дотого судилося йому бути великим князем в дуже трудних обставинах. Ізгойське питання ще не було поладнане, а степ немов задумав знищити увесь культурний дорібок українських земель. З поміж усіх міжкняжих справ на перше місце висунулася була в перших роках боротьба ізгоїв Святослави чів із Володимиром Мономахом за відобрану їм Чернигівщину (див. § 26). Володимир відступив був їм по смерті батька Чернигівщину, одначе скоро потім був при-неволений відобрати її назад; щотілько по трьох роках боротьби погодилися суперники й ізгої одержали назад чернигівсько-муромську волость.

Задля остаточного поладнання княжих претенсій зі-брався за спонукою Володимира в осени 1097 р. сойм українських князів, єпископів і бояр у Любечі під Киї-вом. Окрім ініціатора і Святополка явилися тут: теребо-вельський князь Василько Ростиславич, заступаючи також брата Володаря перемиського, далі Давид Ігоревич воло-димирський, Олег і Давид Святославичі чернигівські; по-лоцька династія не була репрезентована ані прошена. Цілю з'їзду було: завести *modus vivendi* між князями. Тому що дотеперішня система старшинства виявила вже про-тягом чотирьох десятків літ, за синів її творця Ярослава, всі свої лихі сторони, не було иншого виходу, як прий-мити засаду, голошену доси князями-ізгоями, засаду віт-чинности. В імя тої самої ідеї, яка присвічувала системі Ярослава („блюсти руськую землю“) проголошено, що від тепер кожда княжа галузь (племя) має держати свою батьківщину, чи там землю, яка тоді була в її руках:

Святополк — Київ і Турів; Святославичі (Олег, Давид і Ярослав) — Чернигівщину і Муром; Володимир — всю спадщину Всеволодову (Переяслав, Смоленськ, Ростов, Новгород); Давид Ігорович — Володимирію; Ростиславичі — Галичину; усі князі мають жити у згоді поміж собою та спільно боротися з Половцями.

Згода князів, з окрема Мономаха, на переміну Київа у Святополкову вітчину показувала б, що „матір городів руських“ стратила багато зі своєї політичної вартости, одначе вже й тоді підозрівано, що Володимир потайки приготує Київ і ролю старшого князя для себе і свого племені. Отсе підозрінне, як також і друге, що буцімто Ростиславичі задумують загарбати Володимирію та ізза сього накладають із Мономахом, дало привід несовісній інтризі Давида Ігоровича у Святополка і привело до варварського осліплення Василька.

З сього приводу розгорілася трилітня повна драматичних моментів війна, в якій узяла участь також Угорщина і Польща (1097—1100) та в котрій галицькі Ростиславичі, завдяки своїй солідарности і політичній оборотности, вийшли переможцями (див. § 32). Завдяки Мономаху відпокутував Давид тяжко свою інтригу: Присудом нового княжого з'їзду у Витичеві (1100) стратив він Володимирію у користь ...співвинного Святополка. Сим способом усі українські землі по сім боці Дніпра були в руках Ростиславичів і Ізяславичів; задніпрянські в руках Мономаха (Переяславщина) і Сялославичів (Чернигів, Стародуб, Муром-Рязань); всі інші волости давньої руської держави (окрім Полоцька) дісталися Мономаху, і він був тепер без сумніву найсильнішим князем. Політична рівновага між князями удержувалася сим способом, що Мономах був у союзі з Ростиславичами, Святополк із Святославичами. Після обох княжих конгресів князі-ізгої, що правда, не зараз перевелися, одначе таке політичне напруженне з їх приводу як доси не повторилося вже більше.

29. ПОЛОВЦІ. — Розгром Печенігів не був використаний як слід; ні у Ярослава ні у його синів не бачимо поважних заходів, щоби забезпечити українські поля від нових кочовиків. Нова філя їх появилася тут рано. Напе-

ред Т о р к и (Узи) почали дошкулювати культурним частинам України, тимбільше що від сходу натискала їх нова велика орда. Князі зібралися в похід на Торків (1060) і розбили їх зівсім; одна частина подалася на захід печенізькими слідами, друга дісталася в неволю і була ужита для колонизації ріжних окраїн. Та нові сусіди П о л о в ц і були далеко страшніші. На Задніпрянщині появилися вони були перелетно вже рік по смерти Ярослава, одначе після розбиття Торків починають щораз частіше наїздити і пустошити українські землі та брати людей у полон. Невдатний похід Ізяслава і Всеволода на них (1068) дав притоку до першої революції на великокняжім столі і до прогнання Ізяслава, та се не принесло жадної зміни на українських полях. І хоч Половців зараз потім розбив Святослав під Черниговом (1. XI. 1068), то дальший політичний заколот на Русі дуже сприяв грабіжним наїздам степовиків. За князювання Всеволода сталися вони невиною язвою (1079, 1084, 1085, 1092), дарма що хоробрий Мономах чимало разів відбивав їх з успіхом.

Ще тяжше було за Святополка, який свою воєнну нездарність прибільшував політичною нетактовністю напроти Половців і збільшував їхнє хижацтво. Наїзд їх на Київщину в першім році князювання його вчинив багато лиха: над р. Стугною розбили вони військо Святополка і Володимира (при сьому згинув Володимирів брат Ростислав переяславський), пограбували всю землю і вивели з собою безліч полону (1093). У своїй безрадности і безсильности не бачив Святополк иншого виходу, як купити мир у Половців та зміцнити його своїм подружжєм із княжною-Половчанкою. Пізніше багато князів женилося з Половчанками (які славилися красавицями), щоб сим способом здержати тяжких ворогів від наїздів, одначе се помагало дуже небогато, хочби з огляду на велике число половецьких „князів“, з яких кождей мав свою орду. В додатку почали поодинокі руські князі входити у політичні союзи з Половцями проти своїх власних суперників. Перші почали князі-ізгої. Сумну славу у сьому напрямі здобув собі О л е г Святославич, який звязався тісно з Половцями (1094), почав їх наводити на Україну та навіть

після першої згоди з Мономахом і одержання батьківщини не розривав союзу з ними.

Щотілько по полагоді княжих межиусобиць ізза Чернигівщини (1094—1097) і Володимирії (1097—1100) вдалося Володимирови зорганізувати — по мисли любецького з'їзду — всі сили проти Половців, які під проводом страшного хана Боняка майже що року наїздили Україну, навіть сам Київ (1096 р. пограбили навіть печерський монастир) брали полон та параліжували караванний рух торговельний між Києвом і морем та Дунаєм. Князі почали офензиву на далекі простори. В р. 1103 підняли великий похід на Дніпровий низ за пороги і побили одну частину Половців; чотири роки опісля перемогли степовиків над р. Хоролом (1107); великий похід 1111 р. дійшов до р. Донця і закінчився світлою перемогою князів над Половцями. Душею сих походів був Мономах; задля сього росла його слава і популярність незвичайно як у сучасників так і потомних.

Українське громадянство того часу почувало інстинктом найважливіше політичне питання — боротьбу зі степом — і тому обдаровувало великим довірем і глибокою вдячністю тих князів, які розуміли й успішно задовольняли сю національну потребу. В сій героїській атмосфері виявляв Святополк усю свою політичну й особисто-моральну нікчемність і тому був дуже непопулярний. Смерть його (16. IV. 1113) дала навіть привід до розрухів у Києві, до погромів княжих урядників і Жидів, якими радо послуговався князь.

30. УПАДОК ОДНОСТИ ДИНАСТІЇ І ДЕРЖАВИ. — На основі постанов любецького з'їзду мавби був по Святополку II засісти в Києві його найстарший син Ярослав, одначе до сього не прийшло. Знаючи загальний настрій громади до свого роду (до того старші сини були не правесні), Ярослав навіть не робив заходів, щоби обняти спадщину по батькови; натомість самі Кияне звернулися до Володимира Мономаха і жертвували йому великокняжий стіл. По короткім ваганню — приймив Володимир пропозицію й засів у Києві. Супроти сього князя не піднимали наразі жадних кроків ані Святополковичі зі становища

права вітчизнності, ані Святославичі зі становища свого дещо сумнівного родового старшинства. Останні були ще нелюблені за їх братанне з Половцями.

Перехід Київа до Володимира Мономаха містить у собі кілька важних моментів. Попереду був він посередним виходом із змагання між правом родового старшинства і правом вітчизнності. Значить — ані те не було ще цілком убите, ані се не здобуло загального признання, не вважаючи на любецькі ухвали і як побачимо далше, оба правні погляди будуть ще довго жити і боротися між собою. Колиж говоримо про упадок права родового старшинства, то маємо на думці цілий руський княжий рід Володимира I чи Ярослава I. Ціла низка княжих ліній (полоцька, галицька, турівська і чернігівська) була вже відтручена від київського велико-княжого стола; одноцільність руської династії була безповоротно розбита. Та не лише династії; одноцільний княжий рід був символом і синонимом одности всеї руської землі — Володимирової держави. Отже руська держава в політично-правнім розумінню перестала істнувати. Витворюється, щоправда, новий політичний символ для Руси: династія Володимира Мономаха, „Володимирове плем'я“, одначе вона не була в силі об'єднати всіх земель давньої руської держави, дотого дальший нестримний процес індивідуалізації поодиноких земель захопив незабаром і саму нову династію: вона розпалася на окремі національні лінії. В цьому напрямі творить відокремленне Галичини епоху в історії України і цілої східної Європи.

Замкнений сим способом перший акт розкладу варяго-руської держави обнімає два покоління (1054—1113). Зверхньою ознакою його є сеніорат на київським в.-княжим столі і „ліствичне возхожденне“ в інших волостях. Сим удержувалася ідея руської державности від Київа по Новгород і від Перемишля по Муром, тимпаче що в руках одного князя збиралися волости, віддалені від себе територіяльно (прим. Новгород був звичайно зв'язаний із Київом). Та під кінець сього часу почало брати верх природне гуртуванне земель; так ось за Святополка всі правобічні українські землі, окрім самої Галичини, були

в руках Святополка і його синів; тільки його нездарність зупинила на довший час сей розвиток усамостійнювання України. Лівобічні землі не дійшли були ще до такого стану; Переяславщина була звязана з Поволжем, Чернігівщина з Муромщиною. Біла Русь відокремилася найраніше, одначе з географічно-господарських причин не могла грати важнішої політичної ролі в тім часі.

Авторитет київського князя, який по ідеї сеніорату мав відповідати становищу Ярослава напроти його синів, маліє у тім часі щораз більше; під кінець епохи витворюється на його місци повага княжого сойму при участі визначних заступників громадянства, одначе сей не встиг перемінитися у правильний орган державно-політичної федерації. Простір „руської землі“ остає в головнім той самий що за Ярослава; поширюється тільки в північно-східнім напрямі (новгородська і суздальсько-ростовська волость). На півдні від степів можна говорити радше про страти як про приріст; сей почався саме від заходу з Галичини, натомість у Наддніпрянщині Київ опинився майже на краю культурної землі. Задля його охорони треба було zorganizувати живу бар'єру із осель дрібних кочових племен, узятих на службу: Торків, Берендіїв і т. ин., які виступають опісля під загальною назвою Чорних Клобуків. В таких обставинах не могло бути й мови про змагання київських князів до моря; одинока приморська волость з часів Володимира I — Тмуторокань — була страчена при кінпи XI в. на все.

Руська церква остає в незмінній формі; вона була сурогатом руської державности. Задля боротьби за Київ і задля поступового упадку поваги й сили київських князів здобувають митрополити і новооснований тоді Печерський монастир великий політичний вплив. Коли в тім часі мова про Киян як політичний чинник (на пр. „революція“ 1068 і 1113), треба тут розуміти головно духовні кола, які в останнім разі рішили про перехід Мономаха у Київ. У відносинах до Царгороду руська церква не поступає наперед; слабосильність київських князів не дозволяє продовжати церковну політику Ярослава, і митрополити надсилаються з Царгороду. Наслідком того розрив між

західною і східною церквою (1054) потягнув за собою й руську церкву. Зразу був він на Русі мало помітний і живі зв'язки з латинськими країнами не переривалися до кінця сеї епохи (як-ось численні подружжя з династіями: угорською, польською, німецькою, англійською, данською, шведською і норвежською).

У відносинах до сусідніх держав зазначити належить близькі (родинні) зв'язки з Візантією за Всеволода, однак без особливих політичних наслідків. Про зносини з іншими балканськими державами (на той час припадає зріст Сербії) не знаємо нічого. Натомість Ізяславичі (Святополк і Ярополк) стоять у близьких родинних і політичних зносинах із угорським і польським дворами, які беруть участь у боротьбі за Володимирію і Галичину (1097—1100). На сей час припадає й перша проява угорської експансії на північ Карпат — на Галичину, в якій могутній завоювальник Хорватії і Далматії король Коломан (1095—1114, жонатий із Предславою Святополківною) потерпів велике поразення під Перемишлем (1099, див. § 32). Польща здобуває на короткий час, за Ізяслава I, протекційну роль на Україні, однак по смерті Болеслава II вплив сей паде майже в цілості. Через Ізяслава входить київська держава ефемерично у круг світової політики — першої фази боротьби між папством і цесарством, признаючи щось у роді політичної зверхности обох сих властей.

VIII. Володимирове плем'я.

31. ВОЛОДИМИР II МОНОМАХ (1113—1125). МСТИСЛАВ I (1125—1132). — Новий київський князь — зять англійського короля Гаральда, що впав у боротьбі з Норманами 1066 р. — мав тоді за собою вже 60 літ невсипущого життя. Його особиста повага давала йому чималий вплив на інших князів та ще більше його політична сила держала їх у залежності. Бо панував він сам із синами над великою більшістю земель давньої руської держави, тільки землі Чернігівсько-рязанська, Галицька, Володимирська і Полоцька були відокремлені. В таких обставинах ідея повного об'єднання всеї Ярославової спадщини

не могла не принадувати Володимира і він — загалом справедливий — на сім пункті виявив доволі безоглядно-сти. Замітно при сьому те, що у відношенню князів до Мономаха почав вироблятися рід васальної залежності в західно-європейській формі. Сей звичай міг дійсно довести до повернення політичної одноцільності старої Русі, як що він був би був практикований довший час.

Першою жертвою київського централізму упало мінське князівство на Білій Русі (1119), опісля володимирське. Тут після Давида Ігоревича (§ 28) володів Ярослав Святополкович, якому по любецьких постановах належався Київ і Турів. Вже те саме мусіло викликати у ньому ворожий настрій до Володимира, дарма що за жінку мав Володимирову унуку Мстиславну. Нещасливе подружжє дало притоку до конфлікту, який закінчився прогнаннем Ярослава з Володимира і посадженнем тут наперед Романа, а по його вчасній смерті Андрія Мономаховича (1120). Та Ярослав найшов поміч у свого швагра Болеслава польського (званого Кривоустим, 1107—1138), якому раніше допоміг до влади проти його брата Збігнева (1102—1107), Коли дотого й галицькі Ростиславичі збентежилися зростом Києва (див. § 32), вдалося Ярославови утворити проти Мономаха великий політичний союз, до якого пристала Польща, Чехія й Угорщина. Прийшло до нової війни (1123), небезпечної для Мономаха, одначе він мав щастє. Ярослав упав незабаром із рук скритовбийців і вся коаліція розбилася, не вдіявши нічого.

Боротьба зі степом велася дальше, хоч ізгодом Володимир сам не міг ходити в поле, тільки посилав синів, Мстислава і Ярополка (1116, 1120). Їх перемоги довели до того, що половецька язва стає менше дошкульна на ціле півстолітте. Одначе й сей антракт був політично змарнований. На коротку хвилину віджили теж чорноморські і балканські змагання Русі. Мономахів зять, византийський царевич Лев Діоген, опанував був у боротьбі з Комненами деякі придунайські городи і по його наглій смерті (1116) робив Мономах заходи удержати їх для себе, одначе безуспішно. Взагалі був він гордий на свій рід від грецької царівни, і з того часу почалися імператорські традиції

в Мономаховім роді, які віджили опісля у московських князів (шапка Мономаха).

Володимир II — то справди замітна постать нашої старої історії. Між його прикметами особливо замітна його чимала, як на ті часи, гуманність; вона найшла свій вислів також у законодавстві його (закон проти лихви у „Руській Правді“). Вже сучасники прославляли його „як великого, чудного, святого і доброго“, пізніша традиція вчасти ще прибільшила сих красок, вчасти одначе перенесла дещо з багатого змісту його життя на Володимира I Святого.

По смерті Мономаха (19. V. 1125) прийшов час зробити і київський стіл вітчинним у „Володимировім плем'ні“. Після Ярослава Святополковича володимирського вийшли потомки Ізяслава I з рахунку, хоч пізніше добилися ще Турова і Пинська як своїх батьківщин; Святославичі були слабкі й мали наразі доволі діла між собою за Чернігів, Стародуб і Муром-Рязань, щоб домагатися Києва. Томуто найстарший Мономахів син Мстислав (1125—1132) міг без перепон засісти на батьківському столі. По розпорядку батька держав він окрім того Смоленськ і Новгород, себто головний пень давньої руської держави. З поміж його братів два були на заході (Вячеслав у Турові, Андрій у Володимирі) і два на сході (Ярополк у Переяславі, Юрій у Ростові-Суздалі). В таких обставинах його політична сила була так само велика як і Мономахова. І дійсно був се останній київський князь, який піддержував ще традицію часів Ярослава і якого імя мало т. ск. європейську політичну стійність. Родинні звязи його були також широкі, як жадного пізнішого князя київського (сам був жонатий із шведською королівною, дочки віддав у Швецію, Данію і Грецію).

У методах заграничної і внутрішньої політики ішов він слідами батька. Завдяки своїм визначним особистим прикметам мав він повагу серед братів та інших княжих династій і виступав у ролі роз'ємця в їх межусобицях (нпр. в Галичині, Чернігівщині). Продовжаючи дальше збиранне руських земель у своїм роді, загарбав він у цілості Білу Русь (1130), заславши князів з полоцької династії у Грецію, де вони перебули до Мстиславої смерті.

Значить тільки волости Ростиславичів на заході і Святославичів на сході були поза Мономаховим домом — разом не більше $1/4$ всіх „руських земель“. Ся злука не мала одначе виглядів довести до відновлення державної одноцільності хочби на сьому обмеженому просторі, вона скінчилася одночасно зі смертю Мстислава (5. IV. 1132).

32. ВІДОКРЕМЛЕННЄ ГАЛИЧИНИ. — З поміж країв, на яких Володимир II і Мстислав I не встигли анектувати для свого роду, особливо важна була Галичина, яка вже продовж одного покоління не була в ніякій державно-правній залежності від Київа. Щобільше, коли у старій Русі можна говорити про державу й її суверенність, то вона виросла наперед тут на західних окраїнах, не без очевидного впливу сусідних католицьких країв: Польщі й Угорщини, Чехії й Німеччини. Творцями сеї першої державної організації на Україні були, як знаємо (див. § 27), князі-ізгої Ростиславичі. Сформована у 1087 р. Всеволодом Ярославичем їх підкарпатська волость обнімала землю над Сяном і Вислоком та над Дніпром і Прутом; східні межі мала вона хиба на стілько, на скілько такими уважати границі осілої культурної території, а ся не сягала тоді далеко поза сьогоднішню східну границю Галичини й Буковини. До півдня тільки підніжжя Карпат мали тоді осілу людність; самі гори були ще майже не заселені. Важніші міста тоді були: Перемишль, мабуть із чеських часів; Ярославль з часів відвоювання сих окраїн Ярославом 1030—31 р.; Сянік — над гор. Сяном; Теробовля над р. Серетом і Галич над середнім Дністром; Звенигород на верхівях Буга і Коломия над Прутом.

Ростиславичі розділили край сим способом, що Рюрик сидів у Перемишли, Володарь (мабуть) у Звенигороді, Василько в Теробовлі. По смерті Рюрика (1092) брати сиділи в Перемишли й Теробовлі, одначе вели політику дуже згідну й одноцільну. Становище їх було дуже трудне; всунені між Польщу, Володимирію, Угорщину і степ мусіли розвинути величезний запас енергії, щоби удержати землю в цілости і по можности розширити її. І Ростиславичі доросли до сього завдання. Виконали його одначе щотільки після цілого ряду кривавих війн з усіми сусідами.

Ми не знаємо докладно, коли і в яких обставинах здобули Ростиславичі Перемишль, та з усею правдоподібністю треба здогадуватися, що його відбили у Поляків, користаючи з занепаду Польщі після Болеслава Сміливого. І з того часу боротьба з Польщею була одною з головних точок політичної програми наших князів, яку вони виконували дуже пильно продовж свого князювання. Зокрема Василько снував перед своєю трагедією далекосяглі плани в сім напрямі, а Володарь переплатив сю політику короткою неволею у Поляків (1022).

Відносини до Польщі вязалися тісно з становищем до Володимирії. З одного боку володимирські князі не могли скоро погодитися з відокремленнєм Галичини, з другого боку для галицьких князів було особливо небезпечно, як Володимирія і Київщина злучилися в руках одної родини. Як знаємо, вже в самих початках князювання Ростиславичів згинув володимирський князь Ярополк Ізяславич із руки скритовбивця (1087), що приписувано Ростиславичам, хоч у таким разі мотиви сього вчинку не цілком для нас зрозумілі: мабуть Ярополк хотів при допомозі Поляків прогнати їх із новонабутої волости. Конфлікт поновився й по смерті Ярополка, коли володимирським князем став приятель ізгойської молодости Ростиславичів Давид Ігоревич. Диявольська інтрига сього князя довела до осліплення з наказу Святополка, молодого, хороброго і дуже надійного Василька теребовельського, коротко після любецького з'їзду, який упорядкував — здавалося — справу їх волостей (див. § 28). Та Давидови не вдалося загарбати нічого з волостей Ростиславичів; вони його побили і присилували видати співвинних в інтризі володимирських бояр на кару (1093). Колиж із наказу князів Святополк покарав Давида відобраннєм Володимиря (1099), прийшло до боротьби між ним і Ростиславичами. Сі розбили наперед Святополка (на Рожнім поли), а коли сей вдався за підмогою до свого швагра короля угорського Коломана, помирилися з Давидом, наняли при його помочи Половців і зготовили Уграм страшне поразеннє під Перемишлем (1099). І Давидови вдалося на короткий час здобути Володимирь, доки

*

Святополк не взяв собі його назад силою ухвали витичівського з'їзду (1100).

Щоб забезпечити себе від нього, держалися Ростиславичі зоюза з Володимиром Мономахом і воювали спільно з ним проти спорідненого з польським двором Ярослава Святополковича (1123), доки Володимир не взяв собі Володимиря. Тоді брати порозумілися з дотеперішнім противником і взяли участь у великій (невдатній) коаліції проти Мономаха (1123, див. § 31). Сі принципи у відносинах до Володимирії осталися й на даліше основою політики Ростиславичів і їх наслідників.

Сі князі були перші між усіми, які почали систематичну колонізацію Пониззя (пізн. Поділля) і тим способом здобували луг та степ для культурного життя. Товчок у цьому напрямі дав Василько, якого волость — галицько-тереховельська — була в першій степені заінтересована забезпеченням зі сходу. Колоністами, окрім тубольної підкарпатської людности, були дунайські Болгари, Печеніги, Торки і Берендичі, які як передня сторожа мали боротися з Половцями. Успіхи сих заходів Ростиславичів не веліли довго ждати на себе.

Оба брати, Володарь і Василько, умерли одночасно (1124 р.), оставивши по двох синів: Володарь — Ростислава й Володимирка, Василькож — Григорія й Івана. Батьки мабуть не визначили між ними порядку, бо скоро почалася між ними боротьба і Мстислав I мусів годити їх. Та скоро Васильковичі померли бездітно, а Ростислав полишив сина Івана. Тодіто Володимирко зробив Галич столицею всеї держави (1041), віддаючи братаничеві тільки Звенигород. У боротьбі за Київ, що вибухла по смерті Мстислава серед „Володимирового племені“, відограв новий галицький князь визначну ролю.

33. ЯРОПОЛК (1132—1139) І РОЗЛАМ МІЖ МОНОМАХОВИЧАМИ. — Зібранне переважної частини „руських земель“ в руках нової київської династії принесло тільки формальну зміну, тому що Мономаховичі щодо своєї численности не стояли позаду Ярославичів, тільки навпаки. Правда у хвилі смерті Володимира II із вісьмох синів його жило тільки чотири, одначе два з них, Мстислав і Юрій,

тішилися численним потомством та стали озновниками двох нових династій: Мстиславичів і Юрієвичів. У відношенню до київського стола було стільки певного, що він має оставати при Володимировім племени. На разі належався він Мстиславови, та після нього можна було згори предвидіти, що почнеться нова боротьба за Київ, як по Ярославі. Мстислав бажав удержати Київ не тільки для Володимирового племени а й у руках власного роду, маючи мабуть згоду на се самого батька. Та з огляду на брата Юрія, князя ростовсько-суздальського, не зважився передати його просто своєму найстаршому синові Всеволодови, тільки поручив Киянам як наступника по собі молодшого брата Ярополка, бездітного князя переяславського, який одночасно зобов'язався забезпечити великокняжу власть по собі Мстиславичам.

Сі заходи викликали одначе бурю з боку молодших братів великого князя. Вона почалася, як тільки Ярополк — в дусі заповіту Мстислава — передав Всеволодови Переяслав, який з одного боку уважався першим ступнем до Київа, з другого — по думці любецьких постанов — був вітчиною Мономаха і Мстислава. Повторилася отже давніша суперечність засади старшинства і вітчинности, тільки обмежена на самих Мономаховичів. Першу заступали молодші сини Володимира (Вячеслав турівський, Юрій суздальський й Андрій володимирський); на становищі вітчинности у простій лінії станули Мстиславичі. На нещастє сього останнього напряду династія Мстиславичів розкололася скоро на дві лінії: Ізяславичів волинських і Ростиславичів смоленських. Не диво, коли князі женилися з правила в 16 р. життя, а дуже часто вже скоро після 10-го. В таких обставинах боротьба стратила дуже рано свій принципіальний характер і перемінилася у право сильнішого.

Се виявилось вже на самім початку. Під натиском молодших братів занехав Ярополк заходів у користь Мстиславового роду і по смерті його (18. II. 1139) Київ мав, по праву старшинства, перейти на найстаршого Мономаховича Вячеслава турівського, людину цілком нездарну, віддану тільки бенкетуванню. Він дійсно перейшов туди, одначе

по двох тижнях прогнав його Всеволод II Ольгович (1139—1146) з чернігівської династії Святославичів та всупереч претенсіям усього „Володимирового племені“ засів у Києві, не маючи до того жадного права, ні по старшинству ні по вітчизності. Завдяки своїй дипломатичній зручності, виграваючи одних своїх противників проти других, удержався він до смерти, прилучивши також і Володимирську землю (1141). Одначе не успів забезпечити київського стола для своєї династії, дарма що годився на далеко посунене обмеження княжої влади над Киянами.

Ніщо так ярко не характеризує скорого упадку загально-руської державної ідеї й її синоніма Києва як поставлене побіч себе трьох останніх київських князів: Мстислава, Ярополка і Всеволода II. Кождий із них володів у Києві по 7 літ, та їх панування то три степені, по яких розвивався процес упадку „Руської землі“. І особисті прикмети сих трьох князів і об'єм їх влади і внутрішні відносини між князями і вкінці становище міжнародне — відповідають як найдокладніше трьом степеням розкладу. Мстислав був під кождим оглядом подібний своєму батькови: і розтягlostю волостей і повагою серед інших князів і чесністю характеру. Ярополк одідичив по батьку хиба лицарскість, може навіть мав її у висшій степені, натомість силою, повагою й енергією стояв позаду батька і брата. Всеволод знов мав тільки одну політично цінну прикмету — дипломатичну зручність; позатим амбіція його й широкі плани стояли у відворотнім стосунку до реальної сили і моральної вартости сього князя. Та ще низше покотився віз „матери руських городів“ по смерти його (1. VIII. 1146). Тепер розгорілася завзята боротьба за честь називатися великим князем київським, стільки завзятіша, скільки ся честь мала меншу політичну вартість. В сій боротьбі розбилося Володимирове плем'я на ворожі собі династії, Мстиславичів і Юрієвичів, які у своїх політичних змаганнях виявляють ярко історичну суперечність двох національних типів: українського і московського.

34. ІЗЯСЛАВ II (1146—1154) і ЮРІЙ (1149—1157). — На підкладі династичного розламу в Мономаховім домі та

національно-політичного роз'єднання між Україною і Московщиною зарисовуються незвичайно пластично дві княжі постаті в самій середині XII в. — Володимирового внука і сина: Ізяслава Мстиславича і Юрія Мономаховича. Ізяслав бував за часів київського князювання батька і стрія у різних волостях, остаточно обняв Володимирь (1135). Передчасна смерть старшого брата Всеволода (1138) відкрила перед ним — по мисли Мстиславового розпорядку — вигляд на київський стіл по Ярополку. З сього приводу прийшло до конфлікту із Всеволодом II Ольговичем, закінченого згодою в тім дусі, що по Всеволодовій смерті Київ мав припасти Ізяславови разом із стрієм Вячеславом.

План був дуже зручний, бо сплітаючи в одно вітчинні претенсії Мстиславичів зі старшинними Мономаховичів відтучував від Київа Юрія суздальського й одночасно давав Ізяславови, при звісній нездарности Вячеслава, повноту велико-княжої влади. На основі сеї згоди, передав Ізяслав Володимирію Всеволодовому синові Святославови (1141) і перейшов у спільну зі стрієм Переяславщину. Та сей компромис розбився на віроломстві Всеволода II, який задумав забезпечити Київ для свого роду. Ізяслав кинув одначе його брата Ігоря у вязницю і запросив Вячеслава на княжий стіл; та коли сей побоявся боротьби з Юрієм і чернігівськими Ольговичами, сів сам у Київі (13. VIII. 1146), відбираючи собі одночасно й Володимирію.

Ізяслав Мстиславич — одна з найзамітніших постатей нашої старої історії. Вихований у традиціях Мономаха почував себе покликаним відограти визначну ролю на Русі, до чого мав незвичайні особисті дані. Енергійний, хоробрий і лицарський, людяний, привітний і щедрий, викликав у сучасниках подив і прихильність; як визначний полководець здобував велике привязання дружини і полків, любив, щоб його називано царем і мав приповідку: „не іде місце до голови, тільки голова до місця“. Та сі прикмети романтичного лицаря були недостаточні в тім часі, щоби створити й удержати тривку політичну будівлю; до сього треба було мати окремий політичний талант з великим засобом індивідуальної і громадської безогляд-

ности. У змаганнях його не стає систематичности і кон-секвенції; київський стіл був йому немов цілю сам про себе, без огляду на його малу політичну вартість; се видно з того, як він до 1146 р. міняв волости раз-по-разу, щоби тілько стати ближше золотого київського стола.

Під сим оглядом перевисшав його противник — Юрій. Одержавши від батька Ростов і Суздаль уважав він сю волость своєю вітчиною, старався укріпити се наслідде і поширити, одначе не думав його міняти або покидати задля Київа, до котрого тягнула його амбиція засіяти у блеску батьківської слави. З сеї причини треба йому признати політичну висшість над Ізяславом, дарма що не мав він ані трохи тих принадних рисів характеру, як Ізяслав: був непривітний, захланний і скупий, схильний до жорстокости і нелицарський. В сих обох типах сконцентрувався історичний українсько-московський антагонизм у змаганнях заволодіти Київщиною.

Ненависть між обома князями сягала ще князювання Ярополка, коли сей, приготовляючи Мстиславичам шлях до київського престола, посадив був Всеволода і Ізяслава в Переяславі, якого Юрій бажав для себе; тільки висуненне Ярополком Вячеслава відложило на якийсь час розправу межи суперниками. Теперже успіх Ізяслава став для Юрія за *casus belli*.

Він порозумівся з Ольговичами і приєднав Володимирка галицького, який неспокійно глядів на зріст Ізяславої сили. Союз скріплено опісля подружжями дітей. Вмить станули проти себе дві коаліції, які скоро розширилися на всю майже Европу. По боці Ізяслава були: Мстиславичі, з яких одна лінія мала окрім Київа Волинь і Турів-Пинськ, друга — Смоленськ і Переяславщину (часами Новгород і Минск); з інших княжих династій приєднав Юрієвого ворога Ростислава рязанського з чернигівської династії; окрім того угорський король Гейза II (1141—1161), від коли подружився з сестрою Ізяслава Евфрозиною (1146); дальше польський князь Болеслав Кучерявий (1146—1173) і чеський король Владислав II (1140—1174), німецькі Вельфи, Роджер сицилійський. По боці Юрія були нато-

мість: Святослав Ольгович чернігівський, Половці, Володимирко галицький, Византія, Гогенштавфи.

Перша фаза боротьби (1146—1150) велася зі змінним щастем, серед якої Ізяславови дуже пошкодило убиття Киянами Ігоря Ольговича (1147). Битва під Переяславом (1149) скінчилася перемогою Юрія; Ізяслав дав за виграну й уступив у Володимирь. Юрій тріумфував, добившись Київа, предмету своїх мрій. Він задумав відобрати й Володимирь, одначе се не повелося з огляду на опозицію Володимирка. В 1150 р. уложено згоду; на основі її Юрій полишався київським, Ізяслав володимирським князем.

Згода перетревала одначе ледви кілька місяців й уступила місця новій фазі боротьби (1150—1154). Київська людність була незадоволена Юрієм, і до Ізяслава приходили заклики, щоби брав Київ. Він дійсно несподівано явився у південній Київщині, людність почала переходити до нього і Юрій утік за Дніпро (1150), піславши за підмогою у Галичину та Чернігівщину. Ізяславови вдалося щоправда прихилити старого Вячеслава до спілки у власти, одначе тимчасом Володимирко з'явився з Галичанами недалеко Київа. Битва над Стугною випала некорисно для Ізяслава, і він покинув знов Київ. Та й Юрій не загрів довго місця. Найблизшого зараз року вчинив Ізяслав попереду похід на Галичину, а звідси з угорською підмогою на Київ. Людність приняла його з ентузіазмом і Юрій утік чим боржій за Дніпро. Ізяслав разом із Вячеславом сів твердо в Київі (1151). Юрій намагався ще кілька разів пробувати щастя, одначе без успіху; він стратив навіть Переяслав і подався у свій Суздаль. Тимчасом Ізяславови вдалося при помочи Угрів присилувати Володимирка залишити Юрієву сторону (1152), та коли по смерті галицького князя (див. § 35) син тогож Ярослав не покидав союзу з Юрієм, пішов новим походом на нього. Під Теремовлею розбив Галичан і при сім виявив одинокий раз у життю — жорстокість: велів поубивати полонених (1154). Тепер Юрій не був небезпечний, одначе й Ізяслав не жив уже довго. Дня 14 падолиста 1154 р. закінчив він своє бурливе життя, а з ним счез останній блеск Київа. „Плакала по нім вся Руська земля і всі Чорні Клубоки як по царю і пану своїм,

більше як по отцю, бо був він чесний, брагородний, хри-столюбивий і славний“.

Недовго по нім умер і безславний Вячеслав; та Юрієви й тепер не було легко повернути у Київ, маючи проти себе в додатку ще й чернигівську династію. Щотільки 1155 р. здобув він втретє страчене місце і займав його ще два роки. Смерть його (1157) виявила наглядно, як непопулярний був він сам і його Суздальці на Україні: як 1113 р. повстали розрухи в Києві і приневолили нелюбих північних гостей скоро покидати Київщину.

З іменем Ізяслава II звязане друге намагання усамо-стійнення руської церкви. Він велів вибрати митрополитом найславнішого тоді духовника і письменника Клим а Смолятича (1147), одначе сей не найшов загального признання: єпископи-Греки (а такі все ще були на Русі) протестували проти нарушення патрiярших прав і піддержували їх усі політичні противники Ізяслава. Таким чином міг Клим виконувати митрополичу власть тільки так довго, як Ізяслав сидів у Києві. Всі заходи сього князя і пізніше його брата Ростислава, щоби здобути для нього потвер-дження патрiярха були безуспішні; митрополити приси-лалися дальше з Царгороду. Словом — руська церква в тім часі дає також образ загального упадку.

35. ВОЛОДИМИРКО І ЙОГО ПОЛІТИКА (1141—1152). — В боротьбі між Ізяславом і Юрієм важну роль грав галицький князь Володимирко. Як перші Ростисла-вичі так і він не змагав до панування в Києві, натомість дуже енергійно дбав про свою волость, глядаючи всякої нагоди, щоби її укріпити і поширити. Він був сином Во-лодаря перемиського і зразу ділився землею з братами (див. § 32). По традиції батька і стрія піднімав він разом з ними походи на Польщу, то самотійно (1116) то в со-юзі з Угорщиною і Чехією (1132—1135). Переживши всіх братів заволодів Володимирко, окрім Звенигорода, який остався при сину брата Ростислава Івані, усім Підкарпа-тем та переніс столицю у Галич (1141). До сього спону-кала його наперед зменшена небезпека з боку Польщі, де тоді почався політичний розпад: се дозволяло пересу-нути столицю з Перемишля на схід; дальше Галич лежав

Ближше політичного і культурного осередка східної Європи, Київа, ближше колонізаційних просторів на Понизю і при Дністровім торговельнім шляху.

Сучасники звали його „многоглаголивим“, одначе не можна йому відмовити зручності й енергії, хитрости в політичних рахунках і дипломатичній грі, чим накладав неблизкучі воєнні кваліфікації. Ніхто з галицьких князів не накликав на себе стілько ворогів і походів як Володимирко, та все він умів вийти ціло зі скрутної обстанови. Його політика в справі боротьби князів за Київ змагала до того, щоби при сій нагоді здобути як найбільше користей для себе та щоб сусідна Володимирія не зросла у надмірну силу.

Із Всеволодом II був зразу в союзі і помагав йому разом із Іваном Васильковичем проти Ізяслава Мстиславича володимирського. Одначе коли Всеволод віддав Володимирь своєму синові Святославови (див. § 34), не міг Володимирко стерпіти такого нарушення політичної рівноваги і се довело до розриву між Галичем і Київом. Володимирко виповів війну Всеволодові. Сей незвичайно зручний дипломат зложив велику коаліцію з „усіх руських князів“ і Поляків. Володимирко дістав поміч з Угорщини, з якою здавна був у добрих відносинах, одначе без битви знайшовся в такім стратегічно труднім становищі під Звенигородом, що покоровся Всеволодові і заплатив значну контрибуцію (1144).

В самій Галичині мав Володимирко опозицію, з чого скористав Іван Ростиславич і порозумівшися з нею захопив в неприсутности князя Галич (1145). Та Володимирко здобув Галич назад; Іванови вдалося втекти на Дунай, а звідси у Київ до Всеволода. Забравши і Звенигород став Володимирко тепер паном усеї Галичини, а Іван бездомним князем, що був дальше знаний під назвою Берладника. Всеволод підняв в інтересі Івана новий похід „руських князів“ і польського Болеслава Кучерявого на Галичину, одначе залога Звенигорода так оборонялася завзято, що Всеволод розхорівшися завернув назад (1146).

Коли в Київі засів Ізяслав і знов узяв давнішу свою Володимирську волость, прийшло до конфлікту з Володи-

мирком. Сей мав доси підпору в Угорщині, та відколи угорський король Гейза II оженився з сестрою Ізяслава, політична система змінилася. Володимирко входить у союз з суперницею Угорщини Візантією (де його сестра була замужем) та з ворогом Ізяслава Юрієм суздальським. Союз сей, зміцнений подружжям Володимиркового сина Ярослава з Ольгою Юрієвною, був для Юрія дуже цінний; Володимирко міг постійно шахувати Ізяслава, так що сей не міг розвинути повної сили у своїх змаганнях за Київ. Ізяслав пробував кількома наворотами знищити Володимирка, одначе галицький князь усе вмів зручно виратуватися з найбільшої халепи. Раз умів недопустити до сполуки Угрів з Ізяславом і помирився вчаснійше з ними (1150), другий раз в часі розгару боротьби Ізяслава з Юрієм захопив Ізяславові городи над Гориню (1151). Новий похід Ізяслава і Гейзи під Перемишль (1152) скінчився покорою Володимирка: він зобов'язався віддати забрані городи, та зараз потім умер нагло, не встигши додержати зобов'язань (1152/3). Сей конфлікт мав тому ще сумний епілог за Володимиркового сина Ярослава (1154, див. § 34 і 38).

ІХ. Упадок Київа.

36. КІНЕЦЬ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. — Смерть Ізяслава II замкнула одно століття після Ярослава М. Яка велика різниця між обома моментами! Стара варяго-руська імперія виявляла тепер із себе цілу низку окремих політичних організмів, які між собою не були зв'язані ніякими державно-правними узлами. Без уваги на спільну родову традицію були в них самотійні династії, які себе обопільно завзято поборювали; без уваги на традицію спільної назви виростали з них самотійні національно-політичні індивідуальності. Щобільше назва „Русь“ у старім розумінню удержувалася тільки за границями колишньої варяго-руської держави, у внутрі її се імя ділило політичну долю Київа, обмежуючися на волости в. князя, себто тепер на саму майже Київщину, яка в другій половині XII в. зоветься часто „всею Руською землею“.

Боротьба Ізяслава і Юрія — то верх пристрасти для чести володіти Київом й одночасно критичний момент його політичної вартости. Наступає безупинний швидкий упадок. Розклад іде так далеко, що й сама Київщина розпадається на окремі княжі волости і в. князь обмежений тільки на саму „матір городів руських“, без найблизших пригородів. Сим способом поодинокі династії задовольали свої амбіції — мати і свою частину у „Руській землі“. Задля досягнення сеї чести не жаліли князі ні трудів ні гроша, ні крові підданих, ні самої „Руської землі“. Як у таких обставинах виглядав Київ — та ще при постійній участі Половців — легко уявити собі. Не диво тому, що поважніші князі перестають згодом добиватися київського стола для себе. Цінуючи Київ, як осередок церковно-релігійного життя і як кінцеву торговельну стацію, стараються вони держати його у васальній залежності від себе, саджаючи у нім князів *minorum gentium*. У сьому характері був Київ дальше — майже ціле століття — предметом політичного антагонізму mezi Мстиславичами з одного і Юрієвичами з другого боку; між Україною і Московщиною.

Переповідати докладно всі дальші змагання за Київ значилоб уводити читача в непроглядний ліс імен і походів, сидань і прогнань. Для характеристики часу нехай послужить факт, що протягом 100 літ, від смерти Всеволода II до повного політичного упадку Київа (1146—1246), було тут: 47 князювань 24 князів із 7 ліній і 3 династій; з тих князів один засідав 7 разів, п'ять князів засідало по 3 рази, вісім по 2 рази. Щодо довжини панування взагалі було: 13-літнє одно князювання, 6-літнє — одно, 5-літні — два, 4-літнє — одно, 3-літні — троє, 2-літніх семеро, а 1-літніх і менших — трийцять п'ять! — Серед того хаосу можна лічити політичним щастем, що Польща майже в тім самім часі (1138) вступає на шлях „права старшинства“ і meziусобиць та що зустрічає під своїм боком добре зорганізовану Галичину. Інакше вона булаб уже в XII в. могла заволодіти українськими землями.

37. ПЕРШЕ ЗРУЙНУВАННЄ КИЇВА (1169). — По смерті Ізяслава II (1154) претендентами до Київа — окрім

Юрія — були смоленський Ростислав I Мстиславич (1154—1197) і чернігівський Ізяслав III Давидович (1155—1161). По короткій перемінній боротьбі оба мусіли уступити перед Суздальцем (1155—1157). По його смерті захопив Київ зразу Ізяслав, та Ростислав при помочи Володимирців і Галичан прогнав його (1158/9) і з малою перервою (1161) удержався цілих вісім літ. Князі були очевидно знеможені боротьбами і се принесло розмірний спокій. Завдяки сьому міг Ростислав присвятити свою увагу справі половецькій, яка тоді ставала знов дошкульною, одначе не здобув особливого успіху. На офензиву великого стилю не стати було українських князів тепер ще менше як передтим.

По смерті Ростислава Київ перейшов без особливої трудности на його володимирського братанича Мстислава II Ізяславича (1167—1170), одначе за ціну згаданого висше занатомизування Київщини. Він відновив лицарські традиції батька й організував походи на Половців (1168), одначе з приводу незначної справи старий конфлікт батьків бухнув ясним полум'ям і спроводав велике нещастє на Київ. Суздальський князь Андрій Юрієвич (він переніс свою столицю у Владимир над Клязмою), що з молодих літ ненавидів Київ й Україну, зібрав цілу партію дрібних князів (між ними й українських) та рушивши на Київ взяв його і по варварськи знищив (8. III. 1169). Сам він не сів у Києві, тільки посадив як свого намісника брата Гліба (1169—1171). З того часу хотів самовільно ставити і скидати князів і вимагати від них послуху. Ся політика Володимирця викликала опозицію в українських князів; вони почали організуватися до боротьби з ним. Мстиславови вдалося ще на один момент захопити Київ, одначе потім зневірився в дальшій боротьбі і повернув у Володимирію. Тут помер він незабаром (1170).

Київ переходить з рук до рук (Володимир Мстиславич 1171, Роман Ростиславич 1171 і 1175—6, Михалко Юрієвич 1172, Рюрик Ростиславич 1173, Ярослав Ізяславич 1174), поки не опинився на довший час в руках Святослава II Всеволодовича чернігівського (1176—1194), який з малою перервою (1180) володів ним до смерти, одначе:

без пригородів; їх був він приневолений відступити своєму суперникови Рюрикови Ростиславичеві (1173—1210). Разом з сим наступив час розмірного спокою для України і він дозволив українським князям звернути головну енергію в напрямі степу. Піднімаються більші походи на Половців як прим. 1184 на Низ, де над Орелю розбито орду Кобяка; 1175 нещасливий похід Ігоря і Всеволода Святославичів на Каялу, потім 1187, 1190 і т. п. Одначе політичними успіхами сі походи не увінчалися. Князі були раді, що обороняли землю.

38. ГАЛИЧИНА ЗА ЯРОСЛАВА (1153—1187) і ВОЛОДИМИРА (1187—1198). Володимирків син Ярослав почав своє князюваннє в тяжких обставинах — серед розгару боротьби Ізяслава з Юрієм і при неполаднаних відносинах між Володимирією і Галичиною. Він поспішив приєднати собі Ізяслава, одначе скоро прийшло таки до конфлікту з ним, мабуть заходами Юрія, що був тестем Ярослава. Під Тербовлею прийшло до битви, в якій Ізяслав хитро переміг Галичан і справив різню між ними (1154). Отся сумна картина замикає дотеперішню фазу боротьби Галичини з Володимирією. Вона уривається, тому що недовго після Ізяслава володимирські князі покидають змагання за Київ і сим спроваджують рівновагу обох головних українських земель.

Ярослав належав до найвизначніших постатей старих часів на Україні. Сучачники називали його розумним, вимовним, поважним і сильним, добрим господарем і політиком. Держава його, обезпечена на ціле поколіннє від спроб завоювання, зацвила економічно. Галицька колонізація пішла в низ Дністром і Прутом, доходячи до Буга і зрідка — мішаючися з румунською людністю, яка саме в тім часі починає посуватися на північ — до самого Дунаю. Разом із сим розширився і політичний вплив Галичини на південь. З сусідними державами відносини були добрі, особливо з Угорщиною. Незнані нам ближше причини привели Ярослава у ближші зносини з цісарем Фридрихом I (1152—1190), які довели до того, що він признав над собою ленну зверхність Гогенштавфа (1165). Становище Ярослава до спорів за Київ було подиктоване ви-

ключно інтересамн власної землі. З самого початку держав він сторону Юрія і стягнув на себе згадану висше невдачу під Теремовлею, одначе незабаром прийшло меж ними до деякого напруження. Причина сьому була та, що у Юрія перебував Іван Берладник (див. § 35), який не скривав своїх намірів повернути у Галичину. Тож Ярослав мусів дбати, щоб Іван не став знаряддем проти нього і тому домагався видачі Івана. Одначе Юрій не зробив сього й Іван опинився у його ворога Ізяслава III. При помочи сього князя намагався Іван вдертися з Пониззя у Галичину, одначе акція не вдалася; натомість Ярослав у відплату вчинив похід на Ізяслава і прогнав його з Київа (1158), помігши сим способом до перемоги Ростиславови I. Іван Берладник опинився опісля на чужині, де й помер кілька літ пізніше (в Солуни 1161).

Із внутрішніх справ тодішньої Галичини замітний особливо зріст політичного значіння боярства. Сусідство з Польщею й Угорщиною та брак безупинної флюктуації дружинників були причиною, що тут найборше з усіх українських земель наступила соціяльна еволюція в сім напрямі, що дружина почала перемінятися в родову і земельну аристократію. Разом із сим проявилось змаганне до політичної влади, до обмеження князів у користь боярської ради („думи“) і до захоплення урядів. Вже в часах Володимирка бачимо прояву сього у спробі збутися сього князя і посадити в Галичи Івана. Подібно Володимиркови був Ярослав абсолютистом, чи там давав опановувати себе фаворитам. Проти сих оберталася загальна ненависть боярства. Напруженне збільшилося ще задля того, що Ярослав відопхнув свою жінку Ольгу Юрієвну суздальську, почав жити із боярською дочкою Настасею Чарговою і мав з нею сина Олега. Ольга і син Володимир змовилися з боярами і довели до вибуху революції, в якій Настася упала жертвою фанатизму противників: згоріла як чарівниця на кострі (1170), після чого княжа родина погодилася.

Ся згода була одначе тільки формальна; в душі остав Ярослав неприхильний жінці й синові, що виявилось при його передсмертних розпорядках. Він рішив поділити дер-

жаву й віддати головну частину з Галичем Олегови „Настасьчичеви“, другу з Перемишлем Володимирови. Коли візьмемо під розвагу виявлений пізніше характер Володимира, мусимо приймати, що в основі цього вивисшування молодшого і неправесного Олега не лежала сама тільки особиста симпатія до сина нещасної Настаськи. Ярослав хотів очевидно передати долю держави в ліпші руки, одначе план його не вдався. Володимир і бояре зобов'язалися щоправда присягою, що будуть шанувати його останню волю, одначе зараз по смерті князя (1. X. 1187) зломали свою обітницю. Вони прогнали Олега з Галича та привернули назад цілість держави.

Володимир (II) не довго тішився добрими відносинами до бояр. Не виявляючи жадних сильних і цінних прикмет діда і батька, наслідував хиба їх неохоту до політичних змагань боярства: він „не любив думи“ боярської. Та галицьке панство дало йому дуже скоренько відчути свою силу. Володимир сам зготовив зброю проти себе. Овдовівши ще за батька, почав був жити з якоюсь попадею і мав з нею двох синів. І взагалі мав він бути ласий на жінок і допускатися поганих учинків на сьому поли. Бояри заявили, що не „хотять кланятися попаді“, і почали накладати з володимирським князем, Володимировим сватом Романом Мстиславичем (1170—1205), якого політична енергія глядала всюди корисного для себе поля діяльності. Вони запросили його княжити в Галичині на місце Володимира.

Революція повелася (1188). Володимир утік з „попадею“ і синами на Угорщину і просив помочи у Бели III (1174—1196). Сей не відмовив, перейшов гори і підступив під Галич. Роман не надіявся того і покинув своє нове князівство. Угорський король заняв галицьку столицю, одначе побачивши, що Володимир не має тут прихильників, порозумівся з одною частиною боярства та як „король Галичини“ іменував князем-намісником свого сина Андрія. Администрацію краю віддав він галицьким боярам, яких лояльності стерегти мала угорська військова застава, а Володимира увязнив та разом із родиною держав під пильним доглядом на Угорщині.

Отся перша окупація Галичини Уграми зробила тоді між українськими князями велике вражіння, тимбільше що угорське військо — як усе і всюди — своєю поведінкою здобуло зараз голосну „славу“. Духовенство з митрополитом на чолі почало взивати різних князів до визволення Галичини від „чужоплеменників“. І галицьким боярам прийшлося скоро пожалувати свого вчинку; вони раді були дістати якогось українського князя. В тій справі відносилися потайки до різних князів, між иншим до Романа, Рюрика, Святослава і до Ростислава сина Івана Берладника. Сей останній справди пійшов з малою силою на Галич, одначе обіцянки бояр показалися пусті; до нього перейшло тільки дуже мало. В битві з Уграми під Галичем він був ранений, дістався у неволю і з ран помер. Говорено, що Угри нароком так лічили його, побоявшись його популярности серед Галичан.

Тимчасом Володимир утік з неволі у Німеччину і відновивши ленну присягу батька, знайшов опіку на цісарським дворі. Фридрих I відослав його у Польщу з наказом до краківського князя Казимира II (1177—1194), щоби сей допоміг Володимирови до повороту у Галич. Так і сталося. З огляду на протекцію цісаря Угри уступили без боротьби. Володимир обезпечився ще одною протекцією — свого вуй Всеволода суздальського і завдяки сьому ніхто з українських князів не наставав на Володимира до самої смерти (1198 або 1199).

39. СУЗДАЛЬСЬКА ПОЛІТИКА. — В міру упадку Києва відсувалася друга столиця варяго-руської держави — Новгород — щораз дальше поза круговорот подій звязаних із боротьбою за Київ та з політичною ситуацією на українських землях. Живі торговельні зносини з Балтійським морем відкрили тут ворота культурним і громадським впливам німецької Ганзи та довели до поступенного перетворювання новгородського князівства у міщанську аристократичну республіку, в якій власть князя постійно маліла а збільшалася значінне посадника-намісника. Слідом Новгорода пішов Псков, вчаси і Полоцьк, які до того здавна стояли осторінь політичних подій на Україні.

Інше становище займала Ростовсько-суздальська чи (від сер. XII в.) Владимірсько-суздальська земля над Волгою на території первісно финській. Найстарший політичний осередок її Ростов був зразу звязаний із Новгородом, одначе вже за Володимира I творив окрему волость, яка лічилася між менше важні і діставалася наймолодшим князям. По смерті Ярослава (1054) перейшла вона на його сина Всеволода I, внука Володимира II Мономаха і правнука Юрія I званого Довгоруком. Сей князь розширив володіння на схід і щоб бути ближше України, переніс столицю у Суздаль, та став родоначальником окремої лінії Мономаховичів (див. § 33). Його амбіція панувати над Київщиною і Переяславщиною довела до довголітньої завзятої боротьби з українськими князями (див. § 34).

Син його Андрій Боголюбський (1154—1174) посунув столицю ще дальше на південь, у Владимір над Клязмою, та з ненависти до Київа й України старався зробити з нього політичний і культурний осередок східної Європи. Після зруйнування Київа 1169 р. (див. § 37) задумав він підняти у „матері городів руських“ й ту одиноку честь, яка їй ще оставалася — себто релігійно-культурну. Він почав заходи у Царгороді, щоб утворена була окрема від Київа митрополія у Владимірі (1172), одначе безуспішно. Дальші його заходи в напрямі утворення гегемонії Владиміра над Україною перервала його напрасна смерть з рук бояр (1174). Зі становища політичних інтересів України тільки пожалувати треба, що патрiярх і митрополит-Грек не допустили до задуманого ним і єп. Федором відокремлення московської церкви.

По кількох роках політичної кризи у Суздальщині обняв там власть наймолодший Юрієвич Всеволод (1177—1212). Він пішов слідами батька і брата та змагав усіма силами до удержання переваги на Русі. В першій мірі відчули се українські землі — Чернигівська і Київська, де князюваннє Святослава II (див. 37) було тїтько блідою відбиткою дійсної власти. Всеволод умів при помочи інтриг здобути вплив на всіх інших українських князів. Про протекцію його над Володимиром галицьким говорилося висше (§ 38), та державно-правного значіння вона не мала

*

жального, хочби з огляду на велику віддаць обох земель. Всеж таки був у ній явний доказ, що політичний осередок східної Європи почав пересуватися з над Дніпра на Волгу і що династія Юрія Довгорукого почала наново будувати розсипану варяго-руську державу і простягати свої справи довгі руки на всю Україну. В таких обставинах політична концентрація українських земель, задля східно-європейської рівноваги і противаги Суздалеви з одного боку та Новгородови з другого, стала історичною необхідністю. Вона ждала тільки великої індивідуальности між українськими князями, яка булаб у силі сю концентрацію перевести в діло. І хтож був до сього більше покликаний, як не внук Юрієвого суперника Роман Мстиславич?

Г. Перша українська держава.

Х. Об'єднання західної України.

40. РОМАН (1199—1205). — Батько його Мстислав Ізяславич, знеохочений боротьбою з Суздальцями за Київ, по зруйнуванню його Андрієм, повернув у свою батьківщину Володимирь (див. § 34) та умовився зі своїм братом Ярославом луцьким, що обі волости будуть на даліше ділитися у простій лінії. Була се перша умова між українськими князями, яка вітчинний принцип, проголошений в Любечі 1097 р. проводила послідовно і в поодинокі землі. Сим способом відокремлена Володимирія перейшла (1070) на найстаршого сина Романа, уродженого з польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого. Володимирський двір був отже в живих родинних зносинах із краківським і Роман перебув значну частину своєї молодости у Польщі та Німеччині, що не остало без корисного впливу на політичний світогляд і духову культуру нащадка такого високоталановитого роду як Мстиславичі.

Володимирська спадщина його, об'єднана відділенням Луцька, призначена дотого удержувати й молодших братів, давала за мале поле для діяльності сього розумного, сильного волею і культурного князя. Такі одиниці мають чимало ворогів; і Роман мав їх зараз, як тільки вперше виступив на політичній ниві. Було се ще в часі, коли батько його був великим князем київським. Новгородці, незадоволені своїм князем, прогнали його та випросили собі у Мстислава найстаршого його сина Романа за князя (1068). На се Андрій суздальський (до якого утік був прогнаний новгородський князь) відповів війною та разом

із союзниками „взяв на щит“ Київ (1169, див. § 37). Одначе не був в силі прогнати Романа з Новгороду, де сей молодий князь своїм лицарством і характером здобув собі велику прихильність; щотілько смерть Мстислава веліла Романови повернути у Володимирь.

Дальший його виступ на ширшій політичній арені то звісне нам уже його коротке володінне в Галичи (1188, див. § 38), якого мало не переплатив утратою Володимира, томущо наступник його брат Всеволод белзький після сеї невдачі довго не хотів уступити з володимирського стола. Коли проба Романа відвоювати Галич не повелася і привернений цісарем Володимир галицький найшов протекцію у Всеволода суздальського, звернув Роман свою амбіцію на „Руську землю“ — Київщину, де його тесть Рюрик займив місце Святослава II (1194) і віддав йому деякі городи від степу. Одначе Всеволод суздальський, щоб удержати своє старшинство над українськими князями, завів межі ними таку інтригу, що тесть і зять стали смертельними ворогами. Роман не можучи наразі, з огляду на становище всесильного Всеволода, знищити противника, подався у Польщу за союзниками, вмішався у тамошню межиусобицю синів кн. Казимира Лестька і Конрада проти стрія Мешка Старого і в нещасливій для перших битві був ранений (1195). По сій невдачі помирився з тестем поверховно (на ділі оба ворогували з собою дальше), поки події в Галичині не відкрили йому блискучих успіхів.

Останній Ростиславич на галицькім столі умер десь при кінци 1198 чи на поч. 1199 р., не полишивши потомків, і Роман зробив зараз усе можливе, щоби здобути назад утрачене перед десяти роками князівство. Він мабуть завчасу приготовлявся до того, щоб обняти спадщину по Ростиславичах. Своєю участю у польських справах зобов'язав кн. Лестька до підмоги у своїх стараннях за Галич. З королевичем угорським Андрієм, який сидів був раніше коротко в Галичи, умовився також: Роман підпер його в боротьбі з братом Емерихом і за се одержав Андрієву згоду й обіцянку помочи у своїх заходах щодо Галича. Вкінци Роман подбав і про згоду або хоч неутральність Всеволода суздальського, що виконував деяку протекцію

над останнім Ростиславичем, та мабуть і у німецького короля Филипа IV, як формального ленного зверхника Галичини. Все те дозволило йому зараз на першу відомість про смерть Володимира явитися в Галичи.

Противниками його виступили сини Ігоря Святославича з черн. династії, яких мати була сестрою Володимира; мабуть і сам Володимир приготував ґрунт для них, будучи в союзі з Рюриком і Ольговичами проти Романа. Ігоревичі знайшли підперте з одного боку у Рюрику київським, із другого у частини галицького боярства під проводом Володислава Кормильчича. Та Роман випередив противників і відобравши присягу від Галичан поспішив на Київ і примусив Рюрика зректися його; однак сам не засів у Києві, тільки посадив у нім свого намісника (стриєчного брата Інгвара луцького). Ігоревичі зреклися очевидно Галича, а прихильники їх серед боярства пішли на вигнання.

Таким способом довершилася політична злука двох доси ворожих собі українських країв, Галичини і Володимирії, епоховий факт в історії України — перше олицетворення загально-української державної ідеї проти панрусизму, репрезентованого щораз явніше, в міру упадку Києва, суздальсько-московськими князями. Окрім Чернігівщини майже всі заселені землі України були об'єднані в державну цілість. Заскочений подіями Всеволод прийняв сей переворот до відомості, тим більше що в останніх часах і він сам був проти Рюрика. Та без сумніву зріст Романової сили був Всеволодови дуже немилий, бо усував сферу суздальських впливів за Дніпро; тому певно було між ними дійшло до боротьби, якби Роман пожив був довше. Сім способом настав на просторах давньої руської держави українсько-московський дуалізм, а Київ зійшов до ролі граничного міста.

Як політик, що інтуїційно відгадує дійсні потреби громадянства, взявся невсипущий Роман до боротьби з Половцями і в кількох походах на них здобув собі таку славу у сучасників, перед якою — могло видітися — бліда Монахова слава. Тимчасом коромольний Рюрик готував пімсту. По відході Романа з половецької виправи,

з'язався з Половцями і напав несподівано на Київ, взяв, пограбував і поруйнував його не гірше Андрія Боголюбського (1203), доказуючи сим повну політичну декаденцію київського в. княжого стола. Се було на руку Всеволодови і він довів своєю інтервенцією до того, що Роман згодився посадити Рюрика назад у Києві, під своєю і Всеволодовою протекцією; одначе скоро потім, переконавшись в коромольности тестя, скинув його наново, постриг з жінкою і донькою у черці, а київським намісником поставив Рюрикового сина Ростислава, Всеволодового зятя. Таким чином Київ хитався між Романом і Всеволодом.

Був се верх могутности Романа і його молоді держави. Відсуваючи свою розправу з Всеволодом на пізніше й забезпечивши Україну від половецьких нападів, не спускав з ока й політичних справ на заході і півночі. В порозумінню з німецьким орденом Хрестоносців оперпівнічні межі о р. Наров та снував широкі плани щодо поширення західних границь. Він не остав байдужним супроти великої політичної боротьби, яка потрясала тодішнім католицьким світом — боротьби між Вельфами і Гогенштавфами. Подібно як за боротьби Генрика IV і Григорія VII, був краківський князь Лєстько (1194—1227) сторонником папи; отсе мусіло поставити галицько-володимирського князя по противнім боці, тимбільше що Роман займаючи Галичину мабуть відновив стару ленну звязь із цісарем. Саме тоді в Німеччині стояли проти себе два королі: Филип швабський (із Гогенштавфів 1198—1208) і Отто IV (із Вельфів 1198—1215). Роман, як прихильник першого, пішов війною на Лєстька польського, щоби побивши його дістатися у Саксонію, землю Оттона IV. Та при переправі через Вислу під Завихостом прийшло до битви, в котрій Роман упав (19. VI. 1205). Був се один із найтяжших ударів в нашій історії. Діло Романа, злученне Галичини з Володимирією і перебранне традицій Києва, було вже у своїх початках захитане. Суздаль мав причину радіти.

З іменем Романа вяжуться дві окремі традиції: одна се його буцімто особлива ревність православна і неприхильне становище супроти змагань папи приєднати його

до латинства чи церковної унії; друга, то його буцімто велика жорстокість у відношенню до бояр і Литовців. Обі традиції походять із різних жерел: перша з них у своїй формі неможлива, бо Роман як раз був прихильний католицтву, вона тільки може бути відгомонам участі Романа в антипапській коаліції, від якої папа Іннокентій III (1198—1216) може хотів його відвести, одначе без успіху.

Друга традиція, польського походження, не має більше стійности. Про якусь незвичайну суворість Романа до галицького боярства не знаємо нічого, як і взагалі про такий нахил Романового характеру; навпаки маємо чимало звісток про обожанне Романа володимирським боярством, а що до галицьких, то кара на Кормильчичів за зраду („невіру“) була навіть лагідна. По всій імовірности ся легенда утворилася у звязи з антипольською й антипапською політикою Романа, при відгомоні боротьби Романа з Половцями. Звісно Роман мав і завзятих ворогів, хочби й власного тестя Рюрика, одначе не в особистій жорстокості був корінь ненависти. Роман належить до типу таких визначних одиниць, яких сучасність обдаровує як сильною любов'ю так великою ненавистю. Щодо самої традиції треба тямити, що сю легенду пустив у світ Винкентий Кадлубек, звісний памфлетист і безцеремонний фальшивник історії.

Історичне значіння Романа „самодержця і царя всеї Руси“ величезне. Він був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загально-руської держави перед більше як 100 літами. Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей. Очевидно, що се було сполучене з повним занепадом Київа, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередником східної Європи; він став перехідним простором, на яким стиралися впливи двох нових осередків Галича і Суздаля. Київ не був у силі сповнити найважливішого свого завдання — здобути українські луги і степи, тож мусів відступити свою ролю иншим. І дійсно тільки з Галичини і Волині могла початися офен-

зива на схід, якої початки бачимо вже за Ростиславичів. Роман зрозумів се завдання першої загально-української держави й одною із головних цілей уважав боротьбу з кочовиками, для яких був „львом, рисом і крокодилем“.

41. БОРОТЬБА ЗА ГАЛИЧИНУ (1205—1245). — Усміхнулася була доля українському народови, даючи йому політичне об'єднання й самостійність; та майже в тій самій хвилі захмарилося її лице і стало непривітне. Смерть Романа розпутала всі ворожі й анархічні живла, які відразу вдарили на його велике діло. Перший Рюрик використав нещастя України. Він розстригся зараз, сів у Києві на місці власного сина та почав умовлятися зі своїми смоленськими свояками та з чернігівськими Ольговичами, якби пожитися Романовою спадщиною. Наймивши Половців, які відотхнули спокійніше по смерті Романа, підняли союзники похід в Галичину (1205), одначе справа показалася труднішою, як могло видітися зразу.

Роман полишив вдову (незнану з роду й імени, з якою подружився щотілько 1201 р., після постриження в черниці першої жінки Рюриківни) і двох синів: трьохлітнього Данила й однолітнього Василька. Вже сам вік княжичів приносив великі небезпеки для держави, такої молоді, серед стілько внутрішніх і зверхних ворогів. В користь політичної етики тодішніх українських князів можна сказати се, що противники Романовичів менше посягали по їх володимирську спадщину, батьківщину самого Романа, а більше по галицьку, до якої підносили більше або менше стійні династично-правні претенсії. Перший приступ їх розбився одначе об угорську протекцію над Галичиною.

Тодішній угорський король Андрій II (1205—1235) був приятелем Романа і зараз по його смерті з'їхався з удовою в Сяноці та взяв під свою опіку малих княжичів. Тодішнім звичаєм глядів на них як на своїх васалів і з того часу почав до дотеперішнього титулу „короля Галичини“ додавати: „і Володимирії“. Він післав у Галич угорську заставу, на якій зломилася акція Рюрика з „усіми руськими князями“. Та ся опіка не була ані постійна ані сильна. Одна причина сього лежала в невисоких політичних кваліфікаціях угорського короля взагалі, в недостатці

матеріальних засобів і в його безнастанних конфліктах з угорським панством, що дозволяло йому хіба доривочно займатися справами Галичини. Друга причина — то становище галицького боярства.

Про перші політичні виступи галицького боярства за Ростиславичів була вже попереду згадка (§ 35 і 38); з цього видно, що політичний вплив його ріс рівнобіжно з упадком індивідуальності князів. Сильна Романова рука давала собі раду з сим елементом, та тепер, при безсильних його дітях, виявила ся аристократія в цілій ширині своїй прикмети. Дружинний характер її затратився вже цілком; суспільні інтереси її були вже не такі самі як у князя, вони були вже у великій частині суперечні й вимагали підчинення княжій власті під вплив боярства. Дотого бачимо в характері його виразний рис анархізму, який проявлявся нахилом до самоволі, жадобою власті, непокірністю і віроломством.

Правда, поодинокі прояви такого характеру можна віднайти серед баронів різних європейських країв; можливо що й лежить він в основі психики кожного панства; проте трудно підібрати в історії більше таких прикладів, де аристократія виявила б так мало політичного ума як саме в Галичині. В сусідних краях, як у Польщі, Чехії й Угорщині, панська коромола затроювала також політичне життя, однак прибирала помалу форми західного політичного лібералізму — обстоювання певних політичних принципів і виборювання цілої низки уступок з боку володаря. Так ось з того часу маємо в Польщі т. зв. ленчицький привилей (1180), на Угорщині ж т. зв. Золоту буллу (1222) — здобутки, які не вважаючи на егоїстичні цілі духовенства і шляхти, були жерелом парламентаризму в обох краях.

Нічого подібного не бачимо в Галичині, у сій найбільше розвиненій українській землі. Се тому, що тут політичні змагання бояр не йшли в парі з еманципацією католицької церкви від державно-княжого абсолютизму. В таких обставинах нестача княжій власті або безсильність її робила можливим буйний розцвіт усіх негативних рисів сього панства та спровадила на край і нарід вели-

чезні шкоди. Галицькі бояри ділилися на родинні котерії, які без глибокої політичної чи соціальної думки готові були на услуги кожному претендентови або ривалови, який умів їх відповідно нагороджувати. Як високі були амбиції деяких із бояр, видно з того, що один із них сягнув навіть по княжий вінець. Галицькі владика (в Галичи і Перемишли) ішли звичайно також такими самими шляхами як і бояре, одначе в їх поведінці не було й не могло бути сліду такої церковно-політичної боротьби як у католицьких краях.

Такі обставини давали добру нагоду суперникам Романового дому добиватися галицького княжого стола. Неприхильне становище боярства з одного боку та недостаточна підпора короля Андрія з другого приневолили Романову вдову з дітьми дуже скоро покинути Галич і перейти у Володимирь (1206), а коли й тут вони не почувалися безпечними — втекти у Польщу й Угорщину (1207). Тимчасом одна впливова частина бояр, яка вже давніше накладала з Ольговичами (див. § 40) встигла поза плечима Рюрика віддати Галичину трьом братам Ігоревичам: Володимирови, Романови і Святославови — сином Ігоря Святославича (сіверсько-новгородського, звісного з походу на Половців 1184 р.) та сестріничам останнього з Ростиславичів (1206—1211).

Такий вислід галицької справи кинув кість незгоди між Рюрика і його союзників і довів до того, що Всеволод III Святославич (чернигівський, званий Чермним) прогнав Рюрика з Київа і сам сів у ньому (1206—1212). Боротьба межи ними тяглася чотири роки, двічі скидали себе обопільно, поки не стала умова, що Всеволод узяв Київ а Рюрик, якому пощастило сьомий раз сидіти в Київі, одержав Чернигів. По смерті Всеволода (1212), за яким скоро пішов і його суперник, та по перелетнім другім князюванню Інгвара (див. § 40) Київ повертає на довший час до Ростиславичів (із смоленської династії: Мстислав Романович 1212—1223; Володимир III Рюрикович 1223—1234, 1236; Ізяслав IV Мстиславич 1235), одначе тратить усю майже політичну вартість. Навіть суздальські князі по смерті Всеволода Юрієвича (1212, див. § 39), задля

внутрішнього занепаду своєї волости, випустили з опіки Київ. Боротьбою малих князів за нього не цікавиться тодішній політичний світ; очі того звернені на Галич, що встиг переймити славу „матери руських городів“ і завести такий самий танець за свій золотокований стіл як наддніпрянська столиця та доборотися до самого краю.

Становище Ігоревичів було з самого початку дуже непевне. Межи братами вибухали разураз межиусобиці; князі і столи мінялися кількома наворотами і викликували угорську інтервенцію. Також відносини між Ігоревичами і боярством попсувалися дуже рано; на місце обопільної прихильності прийшла ворожнеча. На тлі сеї боротьби маємо дві події, що кидають дуже ярке світло на тодішні соціально-політичні і культурні обставини. Ігоревичі рішилися радикально зломати боярську опозицію й урядили між ними „ніч св. Вартоломея“: п'ятьсот знатніших бояр вирізано в різних місцях краю. Ся різня викликала бурю серед боярства і вони зготовили князям незабаром страшну пімсту. Удаючи бажання мати правного князя Данила, одержали вони значну підмогу від угорського короля і волінських князів, піймали Ігоревичів у свої руки і повісили їх (1211). По сім хотіли знатні бояре з Володиславом Кормильчичом на чолі взяти регенцію за Данила у свої руку, та коли на сім поли виникли суперечности з княгинею-матір'ю, присилувано Данила покидати знов Галич, а голова боярської партії Володислав сягнув у своїй гордості по княжу власть (1213).

Та ся усурпація примусила Андрія II зробити якийсь лад у своїм теоретично леннім краю. Він з'їхався на Спишу з польським князем Лестьком, з яким мав давню умову щодо опіки над Романовичами (Данило був переважно під доглядом Андрія, Василько — Лестька) та оба піддали дотеперішні відносини до Романової спадщини радикальній ревізії, до якої зразок давала їм угорська інтервенція 1188 р. На основі сеї спишської умови (1214) засіла в Галичи королівська пара в особах 5-літнього угорського королевича Коломана і 2-літньої польської княжни Саломеї. Рік опісля короновано їх святочно в Галичи (1215). Лестько подбав при сім, щоб царство

його зятя і дочки не було за велике, тому анектував Перемишль, а своєму воєводі Пакословови виєднав любачівську волость. Романовичів, які доси мали в різних місцях дрібні волости, відшкодовано сим способом, що віддано їм Володимирь, обтявши значну частину Забужа з Берестем у користь Польщі. Мабуть із сього приводу прийшло скоро до непорозуміння межі сватами й Андрій відобрав Перемишль із польських рук.

Одначе ся опіка над цілостью краю не скріпила угорського правління в Галичині. Дійсна власть була в руках угорських воєвод, а сі правила — як звичайно в окупованих краях. Угри були зненавиджені; держалася їх тільки одна партія бояр, інші бунтувалися і глядали помочи поза границями краю. Лестько мстячися на Андрію за Перемишль, порозумівся з частиною бояр і закликав на галицький стіл свого родича новгородського князя Мстислава Мстиславича, званого Удатним (з смолен. династії, 1219—1227). Сей дійсно явився і (як особисто дуже хоробрий князь) прогнав із Галича угорську обсаду разом з угрофільськими боярами і став князем (1219). Ся подія вразила сильно Данила, одначе він помирився з Мстиславом й оженився з його дочкою в сій вірі, що по смерті Мстислава (синів не мав він) одержить Галич.

Такий оборот справи зближив Андрія з Лестьком і вони спільно взялися проганяти Мстислава, одначе безуспішно. Сей при помочи Данила не тільки удержався проти Угрів і Поляків, а ще взяв в неволю короля Коломана з цілою залогою (1220). Ся невдача спонукала Андрія помиритися з новим станом річий і признати Мстислава, який віддав другу дочку за молодшого угорського королевича Андрія. При сім дав новий галицький князь доказ, що його хоробрости рівна його безхарактерність. Піддаючися намовам бояр визначив він своїм наступником не Данила, тільки королевича Андрія й віддав йому Перемишль (1222). Та незабаром прийшло до конфлікту між Мстиславом з одного боку й Андрієм та боярством із другого боку, який закінчився зреченням Мстислава в користь королевича (1227). Коротко потім умер Мстислав у своїм київським пригороді Торчеську (1228).

Тепер виступив наперед відсунений правний дідич Галичини Данило, щоби добиватися батьківського стола. Він уже 1219 р., заохочений галицькою людністю, пробував сісти у Галичи, одначе випередив його Мстислав. Дальше він відобрав від Лестька землю над Бугом, забрану 1214, за що стягнув ворожнечу краківського князя. В рр. 1230—1233 вів він із перемінним щастем боротьбу з королевичем Андрієм, який вкінці умер в обложенім Галичи (1233). Скоро потім умер і король Андрій II (1235) і разом із сим закінчилися змагання Угорщини обезпечити Арпадам панування в Галичині — політика, яка хоч мала завзятих прихильників у одній частині боярства (Судислав), не показала особливої енергії, зручності і розуму.

На час угорського правління припадає й перша реальна проба введення церковної унії в Галичині, до чого схилялася й частина Галичини, мабуть угрофільська партія між боярами. Та звісні методи угорського режиму викликали ворожнечу до сього плану і справа поза найперші початки не вийшла (1214—1215).

Хоч Данило, не вважаючи на свою перемогу над Угорщиною, признав щось у роді ленної зверхности короля Бели IV (1235—1270), був йому сей неприхильний. Безпосередніх намірів на Галичину Бела не виявляв, одначе підпирав нового претендента Ростислава Михайловича (з чернігівської династії) внука Всеволода III. Почалася нова боротьба (1135), ведена з різним щастем.

Ростиславови при помочи батька вдалося два роки держати Галич, та остаточно енергія Данила перемогла і наддністрянська столиця перейшла на стало в його руки (1237). Ростислав подався на Угорщину і ще кількома наворотами старався при помочи Бели, який віддав за нього дочку, та прихильних собі бояр обернути щасте у свою користь, одначе надармо. Данило здобував успіх за успіхом; в р. 1240 виділося, що вдасться йому відновити політичний твір батька. Він заволодів Київом, де після смоленської династії виринув був наперед князь із суздальського (Ярослав III Всеволодович 1236—1238), потім із чернігівського роду (Михайло Всеволодович 1238—1139), та

поставив у нім свого намісника. Був се останній промінь українського політичного сяйва над старою столицею. Чорні степові тучі були вже над Дніпром...

Боротьба з Ростиславом за Галичину протяглася з перервами ще п'ять літ; закінчилася вона щотілько 1245, у кривавій битві під Ярославлем, повним успіхом Данила над Ростиславом й Уграми. Як колись прадід Ізяслав під Теремовлею (див. § 34), дав себе Данило опанувати огірченню й був жорстокий по битві — одинокий раз у своїм життю. Після того відносини до Угорщини стали приятні і скріпилися подружжєм між сином Данила Львом та дочкою Бели — Констанцією. Таким способом по 40 роках добився Данило своєї галицької батьківщини, одначе теперішній час *quantum mutatus ab illo!*

42. ТАТАРСЬКА ХУРТОВИНА (1240). — Походи Романа на Половців (див. § 40) ослабили степове розбишацтво дуже значно. Пізніші їх наїзди не мали вже такого руїного значіння як за Володимира II або Святослава II; щобільше — вікове сусідство з Україною, участь у міжкняжій політиці та численні подружжя Половчанок із українськими князями (м. и. із Мстиславом Удатним) промостили таки шлях християнству й культурі між се степове розбишацтво. І хоч — загалом беручи — успіхи їх були невеликі, можна було надіятися повільної асиміляції половецьких орд українською стихією та в остаточнім висліді — політичного опанування степів та морських берегів. Об'єднання західної України й утворення загально-української держави Романом відкривало дуже корисні вигляди в цьому напрямі. Та якась чорна доля мала у своїй опіці українські поля й тяжіла над українським народом. Смерть Романа, малолітність його дітей та сороклітня боротьба за Галичину підтяла сю першу й найважливішу передумову дальшого розвитку України. Данилови повелося щоправда вкінці відбудувати одноцільну українську державу (див. § 41), одначе успіх сей прийшов за пізно: на молоду будівлю впала зверхня хуртовина і підтяла її смертельно. Була се велика навала нової монгольської орди — Татарів.

Від гунських часів (див. § 14) не зазнала східна й середня Європа такої катастрофи як у середині XIII в. Над-амурські турецько-татарські племена зорганізувалися в XIII в. у велику розбишацьку державу, здобули Монголію та на початку XIII в., під проводом джінгіз-хана Темуджина (1206—1227) почали нечувано великі і швидкі завоювання у Китаю, Туркестані і Персії. Десятки держав і тисячі цвітучих міст лягли в руїнах. Через Кавказ вдерлися Татари на чорноморські степи і розбили Половців над Доном (1222). Половецький хан Котян уступив з недобитками на Дніпро і почав умоляти українських князів ставати з Половцями заодно проти Татарів. Князі послухали і під проводом Котяного зятя Мстислава Удатного (разом з ним пішов і Данило) вчинили похід на задніпрянський Низ; на р. Калці прийшло 31 мая 1224 р. до кількадевної битви, яка скінчилася розгромом половецько-українського війська. Тепер усі землі давньої Русі були відкриті для Татар, однак сі з якихсь причин обмежилися тільки спустошінням Задніпрянщини і Поволжа та завернули назад у Туркестан. До поновлення наїзду на захід за Темуджина не прийшло; він недовго потім умер (1227) і се відтягло від Європи нову катастрофу на цілих десять літ.

Щотілько 1236 р. рушили Татари під проводом Темуджиного внука Батия через уральсько-каспійські ворота в Європу. Під їх ударами упала наперед надволжанська Болгарія (1236), далше Рязанщина і Суздальщина під сам Новгород (1237). Посім обернулися наїзники на Половців і доконали їх (1238); недобитки подалися спішно на захід та опинилися в Угорщині, де їх ужито, як помічного війська, до колонізації малозаселених просторів (нин. Palóczföld); тут вони по довшій часі зіллялися з малярською людністю.

По короткій перерві воєнних операцій рушив Батий під кінець 1239 р. на лівобічні українські землі, взяв Переяслав і Чернигів та попустошив усю країну. По році спрямував похід на правобічні землі. Перейшовши замерзлий Дніпро узяв боронений хоробро Даниловим воєводою Дмитром Київ, поруйнував його страшно та винищив людність (6. XII. 1240). Українські князі почали

тепер покидати свої землі і спасатися втекою на захід; Данило утік на Угорщину. Татари пішли на Волинь, руйнуючи міста, вирізуючи або беручи в полон людей; від Володимиря повернули на південь на Галич, а звідси впали на Угорщину, яка була головною цілю походу Батия. Завоювавши і знищивши Угорщину завернув він — на вістку про смерть головного хана — у степи (1242). Тут над Волгою устроїв він столичний обоз Сарай, дав початок т. зв. Кіпчацькій або Золотій орді та став розпоряджатися половиною Європи.

Факт сей мав далекосягле значінне в історії України і цілої східної і середньої Європи, очевидно вповні негативне. На місце політично слабих і вже напів цивілізованих Половців опанувало лугово-степові простори варварське плем'я Татар. З одного боку виробило воно сильну милітарну державну організацію, яка у своєму імперіалізмі змагала до панування над східною і середньою Європою; з другого боку виявило воно і плекало антикультурні, руїнні інстинкти своїх підданих, які спинили й підтягли на цілі віки культурний розвиток тих країн. Коли згодом місце первісної поганської релігії їх займало магометанство, довершився культурний розлам східної Європи.

Держава ся, зразу звязана політично з монгольським центром, та згодом цілком самостійна, обіймала усю степову й лугову полосу і сим способом спинила початий на Україні процес заселення піль. Та що номадний степень господарства не був в силі удержати великої військової держави, було для неї елементарною необхідністю жити дорібком культурних країв. Під свою безпосередню владу узяли Татари тільки незначні простори залюдненої і культурної землі, натомість широко розтяглася сфера васальної залежності, звідки вони побирали правильну дань у грошах та в рядигоди в людях і всякім іншим добрі. Наїзди сі мали також на меті запобігти надмірному скріпленню підбитих земель, які мали простягатися на все стоцище Волги, Дніпра, Дністра і Прута. Окрім того ходили Татари в походи на дальші краї, грабили і руйнували їх систематично, вчаси задля наживи, вчаси для спинення їх

господарського і політичного розвитку — небезпечною сій темній силі. Та найсумніше було те, що сей стан перетревав цілі віки.

В таких обставинах опинилася молода українська держава у хвилі, коли її володареві по довгих зусиллях вдалося повернути назад одноцільність та перемогти деструктивні змагання претендентів до галицького стола.

ХІ. Часи Данила і Льва I.

43. УКРАЇНА І ЗОЛОТА ОРДА. — Батиева держава була силою, яка перевищала навіть стару варяго-руську державу. Се відчули всі руські князі та почали забігати ласки у нього і потвердження у своїх волостях. Вони почали їздити в Сарай, щоби зложили йому поклін як найвисшому зверхникові. Перший поспішив суздальський князь Ярослав Всеволодович (1233—1246), що був раніше (див. § 41) київським князем; він одержав з рук Батия свою Суздальщину з правом старшинства над сусідніми князями, владимірським, ростовським, тверським і т. д. Він опісля їздив ще з поклоном до головного хана в Монголії і тим забезпечив на все володіння свого роду на Поволжю. Слідом Ярослава пішли князі з роду Святославичів, що в дуже великій числі володіли Чернигівщиною (вона обіймала й землю давніх Вятичів на верхівях Оки, т. зв. верхівські князівства), Сіверським Новгородом та Муромсько-рязанською землею, щоби удержатися у своїх волостях, які упали до значіння великої земельної власності; політично стали вони трабантами Суздальщини ще більше як були доси. Таксамо і смоленські князі признали над собою зверхність Золотої орди.

Київ, по його зруйнуванню Батием, не повернув у власть Данила; повернув туди зразу давніший князь Михайло (див. § 41) і поїхав також до Батия, щоби одержати від нього „ярлик“, грамоту на се князівство, одначе там попав він у конфлікт із Татарами і стратив життя (1246). Київщина і Переяславщина стали безпосередніми татарськими провінціями, якими правили татарські „баскаки“. Тут і там появляється пізніше імя київ-

*

ського „князя“, одначе се ніщо инше як татарські урядники з християн при боці баскаків. Такий був кінець київської держави.

Данило довший час не думав про політичну прощу у Сарай. Та Батієви се не подобалося. Якраз після Ярославської перемоги наспів до Данила татарський посол від Батієвого воєводи Могучія з домаганнем віддати Галичину. Се збентежило князя і він по нараді з братом Васильком поїхав до Батія і з чуттем глибокого пониження взяв з його рук батьківську землю. Таким способом українська держава дістала нового зверхника — Азіята. Границя між нею та безпосередніми провінціями Золотої орди простягалася більше-менше від устя Припети по середній Дністер. Вона не була ніколи точна і хиталася то в сей то в той бік. При сім відограло чималу ролю нове — під політичним оглядом — племя Волохів („Болохівців“ української літописи), яке від середини XII в. почало щораз численніше зходити з гір в долину Прута і Дністра доходячи на верхівя Бога й у Київщину. Пастирський спосіб життя їх надавався добре для колонізації західних лугових просторів. Жили вони родами під проводом численних „князів“. До появи Татар вони признавали зверхність галицько-володимирської держави, теперже глядали вони опори в Татарах, почуваючи себе так безпечніше. З сеї причини приходило кількома наворотами до конфлікту межі ними й Данилом (1252, 1254).

Якихсь означених державно-правних форм залежність української держави від Золотої орди не мала. Вона обмежалася до віддавання чести ханови, давання помічних відділів у татарських походах на Литву, Польщу й Угорщину та річних оплат, які перейшли в довгу традицію, одначе були невеликі, більш як ознака залежності. Хан був також суддею у спорах князів межі собою, поза тим мала держава повну незалежність у внутрішній і заграничній політиці. Одначе Татари мали способи і змогу пильнувати, щоби ся незалежність не прибрала небажаних їм розмірів; проти сього мали вони лік — упуст крови...

44. ПОЛІТИКА ДАНИЛА (1245—1264). — Залежність від Татар відчував Данило як велику ганьбу, в чому скри-

валосся правдиве зрозумінне татарської язви для України. Томуто визволення зпід сеї неволі стає провідною ідеєю його політики. Будова й укріплювання городів при помочи привилейованих німецьких колонистів мали підняти оборонність краю. Тоді то повстав, на місци підупалого Звенигорода, Львів; перед ним ще Холм (1237), зацвив Володимирь („город якого і в Німеччині не було видати“); натомість Галич тратив щораз більше на значінню задля перервання торговельного шляху по Дністрі; політичний і торговельний осередок почав переноситися до Володимиря і Львова. Данилож залюбки перебував у Холмі. На пункті будування міст, укріплювання їх та прикрашування величавими будівлями виявляв Данило незвичайну дбальість і високу культурність.

Загранична політика його була спрямована на приєднання союзників до пізнішої боротьби з Татарами. Сюди належала в першій мірі Угорщина, яка після України найболючіше відчувала татарський наїзд. Як знаємо, відносини межі Данилом і Белою уложилися після Ярославської битви дуже добре й такими остали до кінця. Через угорського короля вмотався Данило у боротьбу за спадщину по Бабенбергах в Австрії (1246—1261). За згодою папи одружився син його Роман із Гетрудою бабенберською (1252), щоби як угорський васал сісти у Відни, одначе сили Бели й Данила були недостаточні, щоби видержати боротьбу з талановитим королем чеським Оттокарром II (1248—1278) і Роман по короткій боротьбі повернув на Україну (1253).

Живі і загалом приятні були відносини до Польщі. Тут по смерти Лєстька (1227) запанував новий хаос княжих межиусобиць, що було корисне для України. Як передтим Лєстько виступив у ролі протектора Романовичів, так тепер Данило мішається у справи між польськими князями помагаючи одним проти інших. Зокрема дружні були відносини його до князя мазовецького Конрада († 1247) і його синів. Між иншим лучила їх спільна політика напроти Литви.

По смерти Романа українські землі терпіли багато від литовських і ятвяжських наїздів, потім заключено

з Литовцями згоду (1219), яка перетривала довгий час. Пізніше почалися знов напади і се дало привід Данилови у спілці з Мазовією і нім. Орденем покорити Ятвягів та окремим трактатом розділити поміж себе їх землю (1254). З першим організатором загально-литовської держави Мендовгом (1219—1264) жив Данило зразу в союзі, опісля прийшло до війни (1252), закінченої згодою, на основі якої старший син Данила Роман одержав Новгородок а молодший Шварно мав стати зятем Мендовга (1254). Одначе Татари поспішили розірвати небезпечний їм литовсько-український союз. Примушуючи українських князів до походу на Литву (1258), викликали гнів Мендовга і боротьбу його з Романом, який присім згинув.

Та з усіх політичних заходів Данила найважніші були його зносини з Римом. Як у Романа не було релігійної виключности, так само й його сини виявляють чималу прихильність до католицького світа. Тодіто після четвертого хрестоносного походу (1102—1204) почав папа Іннокентій III (1198—1216) широку акцію в напрямі об'єднання церков, одначе варварські вчинки хрестоносців у Византії підтинали згори цілу справу в сім місци, де вона повинна була початися. Тодіто звернено увагу на руську церкву. Вона одначе, як знаємо, стояла під дуже сильним впливом Царгорода й переважно правилася митрополитами-Греками, які приносили ворожий латинству настрій. Всетакі на західній Україні найшла справа унії деякий відгомін.

Виявилося се в часі угорських окупацій Галичини (1208, 1214—1219). Тоді то одна з політичних партій заявила бажанне приступити до унії при збереженню обряду. За посередництвом Андрія II справи проголошено злуку церков, одначе вона не здобула — при безнастанних політичних переворотках — успіху, а звісна поведінка Угрів могла тільки підкопати саму ідею й дати їх противникам цінну зброю в руки — релігійну. З тодішніх заходів полишився одинокий тривкий слід — ухвала собору латеранського про права східної церкви (1215).

Пізніші папи перестали займатися справою унії, щотільки Іннокентій IV (1243—1254) підняв сю справу.

Почин до сього дав якийсь руський єпископ Петро (мабуть перемиський), що явився на соборі в Ліоні (1245) і просив помочи проти Татар. По сім соборі вислав папа посла у Золоту орду, францисканина Плато Карпіні, який переїздив у зимі 1245/6 через Україну, бачився з Васильком у Володимирі, з Данилом в дорозі у Сарай та повертаючи (1247) з обома разом й обговорював із ними справу унії та через неї можливість хрестоносного походу західних країв на Татар. З сього вивязалася переписка межи нашими князями і папою та обопільні посольства, які довели до коронації Данила в Дорогичині і проголошення церковної унії (1253).

У звязку з сим видав папа заклик до християн словянських країв іти хрестоносним походом на Орду, одначе Татари відповіли на се походом на українські землі (1253, 1254) і вимогли на Данилі занехання дальшої акції в Римі. Та і без того тодішні політичні обставини дуже мало надавалися на зложення хрестоносного походу. Сам папа змарнував у боротьбі з цісарем Фридрихом II (1215—1250) найкращий час на таку акцію та смерть його (1254) перервала взагалі навязані нитки. Руська церква, якої голова, київський митрополит, був під властю Татар, вийшла знов із звязи з Римом.

Як коронація й унія не принесли Данилови помочи проти Татар, так і розрив з Римом і виявлена покора перед ханом Бурандаєм не охоронили української держави від нового наїзду варварів. Стався він 1259 р. при нагоді походу на Польщу. На приказ хана мусіли князі власними людьми розметати укріплення найважливіших городів. Данило дуже болючо відчув сю невдачу (в часі татарського походу він не хотів навіть бути в державі, щоби не коритися ханови, та перейшов на Угорщину). Він був зломаний на душі і пожив не довго (до 1264).

З ним зійшла до гробу одна з найідеальніших постатей української історії: розумний, лицарський, культурний і гуманний, при сім енергійний. Завдяки сим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією і спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі його не зменшають його політичної вар-

тости, бо приходилося йому ділати в незвичайно трудних обставинах, тяжших як мав його батько. Проте dokonав він великого діла відновивши й удержавши першу загально-українську державу. Брат його Василько, також незвичайно симпатична постать, стояв цілий час у тіни брата. Помер шість літ пізніше (1270).

45. ЛЕВ I (1264—1301). З Данилових синів пережили його тільки три: Лев, Мстислав і Шварно. По мисли давнього домового права (див. § 40) не прийшло тепер до переміни волостей, хоч жив іще Василько, тільки Лев із братами обняв ті краї, що були передтим у базпосередній власти батька. Він мав тоді яких 35 літ і брав вже участь у численних воєнних і політичних акціях Данила. Була се замітна індивідуальність, одначе иншого крою як батько і стрий: його енергія злучена була з пристрасною вдачею, політична амбіція переходила в безоглядність, лицарськість у нахил до воєнної наживи; при всім одначе великий політичний і воєнний талант. Задля деяких прикмет характеру не був він люблений у княжій родині, з окрема на володимирському дворі, де було високо розвинене культурне і товариське життя і де після смерти Василька обняв власть син його, „великий філософ“ Володимир (1270—1289). Лев перебував залюбки у Львові, городі заснованім при помочи німецьких колонистів десь скоро по першій татарській інвазії і названім очевидно в його честь (перша історична звістка про Львів 1255).

В політиці Льва замітна передусім зміна відносин до Татар. Невдача батькової мрії про коаліційну боротьбу з Ордою веліла йому йти иншим шляхом до ціли, якою було скріпленне держави й готуванне сил для пізнішої розправи. Він старався йти під лад Орді, перестав удержувати зносини з Римом і брав радо участь у татарських набігах на сусідні землі та й сам давав почин до них. Одначе Татари заплатили йому за сю лояльність такою самою монетою як і батькови. В часі одного походу на Польщу вони страшно зруйнували й „союзну“ українську державу (1286); і взагалі кожний перехід Татар через українські землі був заплачений кровю і добром української людности.

Татарська політика шкодила очевидно добрим відносинам України до сусідних держав, однак Львови вдавалося все укладати їх самостійно, відповідно власним політичним цілям. Взаємини його з Угорщиною були задля близького споріднення (див. § 41) переважно дружні, як за тестя Бели IV так його сина Стефана V (1270); щотільки за внука Володислава IV (1270—1290) в часі загального заколоту в його державі заходився український князь коло того, щоби здобути деякі користи за Карпатами (1281—1283). По нагальній смерті Володислава, останнього з головної лінії Арпадів, виступив Лев (сам чи в імені сина Юрія) з домаганнем участі у спадщині по сій династії. За Андрія III (1190—1301), якого арпадський рід не був вільний від заміту, здобув він закарпатське підгір'є з Мункачем, яке оставало у звязи з українською державою продовж одного покоління (див. § 47). На сі часи припадають племінні і церковно-культурні основи т. зв. Угорської Руси.

Як довга низка воєнних конфліктів, переплітаних згодами, представляється українська політика щодо Польщі. Так ось зараз на початку свого князювання воювали невдатно Даниловичі з краківським князем Болеславом Сидливим (1227—1279), опісля помирилися з ним і помагали йому проти силезійських князів. По смерті Болеслава виступив Лев з домаганнем краківського стола для себе, однак малопольські панове спротивилися сьому і князівство перейшло на Лестька II Чорного з мазовецької лінії (1272—1283). З того вийшла постійна майже ворожнеча між опома князями, та по смерті Лестька піддержував Лев слабого Болеслава плоцького проти Владислава Локетка бжеського й Генриха Пробуса силезійського (1289—1290), ходив походом на землі сього останнього та захопив Люблин.

У звязи з сею польською політикою Льва уложилися його дружні відносини до чеського короля Вацлава II (1270—1305). Сей виявив, окрім претенсій до угорської корони, ще й змаганне опанувати Польщу. На сій основі прийшло до умови межі Львом і Вацлавом, у якій вони

обезпечували собі обопільну підпору у заходах першого на Угорщині, другого в Польщі.

На Литві по смерті Мендовга (1264) відкрилася українській державі можливість експанзії на Білу Русь, коли син Мендовга Войшелк (1264—1267) замкнувся в монастирі та передав свою батьківщину Шварнови (1267—1269). Амбитний Лев зненавидів Войшелка за те, що Литовська земля не припала йому і на підпитку убив. Не довго потім умер і Шварно, одначе Львови не було з сього ніякої користи, хоч він то сам то з Татарами піднімав походи на Литовців (1273, 1275, 1277), хиба що остаточно підбив Ятвяжську землю. Північна границя держави була згодом пересунена за Наров (Волковийськ).

Вже висше згадувано, що особисті прикмети Льва відчувували його від володимирського двора. Ще більше сталося се по його поганім учинку з Войшелком; межим і Володимиром Васильковичем відкрилася прірва. В загально-державній політиці не було роз'єднання між ними, одначе Володимир, який не мав дітей, не допустив до того, щоб по його смерті Лев злучив у своїх руках і володимирську волость. Він записав її молодшому брату Льва Мстиславови і при сім зробив великий політичний нетакт, постаравшись на се гарантії з боку Татар. На щастє се не привело до розбиття краю і недовго потім українська держава творить і у внутрі одну цілість.

Збираючи в одно висліди володіння Данила і Льва бачимо, що відновлена Данилом українська державність перетревала монгольську бурю, одначе мусіла признати зверхність Золотої орди; заходи Данила в напрямі утворення коаліції християнських держав для боротьби з варварами не принесли бажаного успіху, навпаки Татари дбали пильно, щоби сили української держави не були завеликі. Мимо сих трудностей одначе займала вона дуже поважне становище в середній Європі, тимпаче що ослаблена татарським наїздом Угорщина і розбита політично Польща не виявляли завойовницьких змагань на українських землях; Україна має навіть під кінець століття рішучу перевагу над обома сусідами, чого доказом посуненне границь на півдні по Тису, на заході по Вислу; подібна перевага

була й на півночі серед Литовців і Білорусинів. На ці часи припадає й відновлення безпосередніх дипломатичних взаємин України з Римом і перше самостійне заключення церковної унії, получене з обновою королівської достойности. Не вважаючи отже на татарську „неволю“, був се один із найбільше блискучих моментів в історії українського народу. Тоді довершалося зілляння словянських племен України в одно національно-політичне тіло. Полишалося ще тільки усамостійнити його під церковно-культурним оглядом.

XII. Останнє 50-ліття української держави.

46. КОРОЛЬ ЮРІЙ I (1301—1308). — Чисто формальну назву приходиться дати отсій главі української історії про часи після Льва I, чи радше ще про останнє десятиліття його князювання. Доля напакостила дуже багато українській минувшині, та між найболючійше треба покласти наглу перерву в наших відомостях про часи від 1290 до 1340 р. Очевидно в заколоті середини XIV в. затратилися літературно-історичні пам'ятки з того часу безповоротно, вчинивши тим усім пізнішим поколінням безмежну моральну шкоду. І сьогодні стоїть історик як на пустарі, на яким тільки тут і там незначні посередні сліди кипучого політичного життя, та приневолений відтворювати з сих фрагментів історичний образ хоч у найзагальніших рисах. Се вже друге порожнє місце в історичних відомостях про Україну — перше обіймає часи Романа (1199—1205) — одначе се дошкульніше як своєю глибиною так і шириною. Як сказано, у сій темряві лежить і кінець — з політичного боку найцікавіший; прим. здобутки на Угорщині! — князювання Льва I. Не знаємо навіть, коли він умер і передав власть своєму синові, і тільки по традиції приймаємо, що сталося се 1301 р. Так само незнаний кінець його брата Мстислава з сином Данилом.

Юрій I Львович держав за життя батька Холмщину, тепер злучив він у своїх руках усі волости зі столицею у Володимирі й титулувався королем. Ся остання обставина велілаб догадуватися, що Юрій навязав слідом діда

зносини з Римом і разом із відновленням церковної унії коронувався на короля. Його князювання визначалося спокоєм і внутрішнім добробутом, тимбільше що саме тоді Золота орда була в занепаді. У відносинах до інших держав бачимо таку зміну, що Юрій був у союзі і сво-яцтві з польським князем Владиславом Локетком (1306—1333) проти короля чеського Вацлава II, якому пощастилося здобути Краків (1291) і коронуватися польським королем (1300). Юрій переплатив одначе сю політику утра-тою Люблина (1302). Дальше відновив він союз із німець-ким Орденем проти Литви, а в угорських справах ішов він слідами батька, брав участь у боротьбі за спадщину по Арпадах. Про відносини Юрія до Золотої орди не зна-ємо таки нічого певного.

Та найважливіша подія з часів його панування — то усамостійнення української церкви. Від здо-буття Київа Татарами справа ся мала першорядну полі-тичну вагу. Митрополича столиця була в безпосередній зверхности Золотої орди та належали до неї три полі-тично неоднакові області поза Київщиною: тісно залежна від Татар Суздальщина з вінцем менших земель наоколо себе, менше залежна українська держава і формально не-залежна Біла Русь (Литва) і північні республіки. З такої ситуації користь мали тільки Татари, які через підчиненого їм митрополита мали можливість впливати політично на всі землі руської церкви.

В перших початках Данило старався мати київський митрополичий стіл під своєю орудою й іменував митро-политом єп. Кирила (1242), який щотілько пізніше (1250) дістав у Візантії свячення. Та згодом звязки його з укра-їнською державою ослабли, натомість оживилися його зносини з Суздальщиною і Новгородом, де він часто пе-ребував й умер (1284). За його наслідника, присланого з Царгороду Грека Максима, затіснилися вони ще більше та 1299 р. переїхав митрополит на постійний побут у Влади-мір, хоч задержав характер митрополита київського і всеї Руси.

Такий стан не відповідав очевидно національно-полі-тичним інтересам України і провадив на двоякий шлях:

або утворити окрему митрополію для українських земель, або глядати звязи з римською церквою. Можна здогадуватися, що вже князь Лев зараз по смерти Кирила робив заходи в Царгороді, щоби утворена була українська митрополія, одначе се вдалося здобути щотілько після переходу митрополита Максима у Суздальщину, вже за короля Юрія (1303). Нова галицька митрополія обіймала, окрім Галича, Володимирь, Перемишль, Луцьк, Турів і Холм — разом велику більшість усеї заселеної української території. Проти сього відокремлення почали інтригувати владимірські митрополити і владимірсько-московські князі; патрїярх ішов їм також на зустріч і довів до того, що один із галицьких митрополитів (Петро), присланий у Царгород на свяченне, був одночасно висвячений й на „київського“ митрополита (1309). Такий компромис повторявся і пізніше, очевидно зі шкодою для України, тому що спільні митрополити перебували здебільшого у Московщині. По упадку української держави (1340) вдалося противникам виєднати формальне скасування галицької митрополії (1347).

47. ЛЕВ II ТА АНДРІЙ (1308—1323). — Юрій I полишив по собі двох синів: Льва II та Андрія, які володіли спільно батьківщиною. У міжнародній політиці — бо тільки про сю маємо деякі памятки — вони продовжали союз з польським князем (від 1320 королем) Владиславом та через нього належали до коаліції з прибалтійськими князями проти Бранденбургії (1315). Одночасно плекали дружні відносини до німецького Ордену й відновили оборонний союз проти Татар та всякого иншого ворога (1316). Яке становище займили українські князі в спорах між Орденом і Владиславом за Поморе, не звісно; прусько-український союз був обернений головно проти Литовців, де саме тоді виступив другий після Мендовга творець литовської державности Гедимин (1316—1341) і почав енергійні завоювання в південнім напрямі. Йому вдалося потім здобути північні частини української держави (Дорогичин-Берестє), та се сталося мабуть уже по смерти обох українських князів.

Становище їх у тодішнім політичнім світі мусіло бути дуже поважне, коли вони могли удержати довший час закарпатські здобутки Льва I (див. § 45) та коли в Угорщині найшлася сильна партія вельмож, яка поставила одного з них кандидатом до угорської корони проти Карла Роберта (1307—1342) й удержувалася довший час у північній Угорщині (1315—1321) до здобуття Мункача Карлом Робертом. Упадок сеї опозиції був одночасно кінцем українського володіння за Карпатами, та результат його остав на все у формі Угорської Руси.

Лев II та Андрій змагали до скинення залежності від Татар і з сього приводу вели боротьбу з ними і вже тоді здобули славу „непереможних оборонців“ християнського світа, яких смерть (около 1323) відчута була у сусідних державах як велике політичне нещастє. Близших обставин сеї (одночасної) смерти не знаємо; якщо вони упали на війні, то хиба з Литовцями. На них вимерла династія Романовичів (Мстиславичів) у мужеській лінії і се дало привід до заходів ріжних кандидатів до української власти. З сього вийшов заколот у державі, який скінчився тим, що бояре вибрали князем сестрінича останних князів Болеслава Тройденовича мазовецького. Здається, що присім заважив багато вплив польського короля та що й татарський хан згодився на нього.

48. ЮРІЙ II (1323—1340). — Новий князь перейшов на грецьку віру і прибрав імя Юрія. Володінне його припадає на трудну міжнародну ситуацію. Відбудована Владиславом одноцільна Польща виявила чималу політичну енергію і саме змагалася з німецьким Орденем за устє Висли (1326—1332), показуючи навіть свою перевагу. У сконсолідованій сим способом Польщі став зараз потім королем високоталановитий син Владислава Казимир Великий (1333—1370), який енергійно і зручно взявся накладати ті страти, які Польща потерпіло в часах свого за-непаду. На Литві закінчив саме його тесть Гедимин завоювання Білої Руси і передав своїм синам у політичній програмі — здобути і всі українські землі. На Угорщині Карло Роберт переміг усіх зверхніх і внутрішніх противників, оснував сильну монархичну владу й почав добу

розцвиту держави, в якій віджила традиція угорських окупацій по сім боці Карпат. В таких обставинах українську державу могла забезпечити тільки визначна політичним умом і щаслива у своїх ділах індивідуальність.

Юрій II такою індивідуальністю не був, хоч і не пересічною людиною. Хоч із польського роду, поставився він скоро в суперечности до інтересів Польщі, входячи в тісний союз із пруським Орденом проти неї (1325, 1327, 1334). Він не вагувався навіть наводити Татар на західну сусідку (1337). З боку Литви забезпечився він подружжєм із дочкою Гедимина (1331). Така політика українського князя довела до союзу межи Польщею й Угорщиною (1339), який поклав основу під династичну унію обох держав, спрямовану з одного боку проти Чехії, яка остаточно задержала Силезію (1336), та Ордену, що захопив був балтійський беріг; з другого боку — проти українського князя.

Практична вартість союзу в останнім напрямі виявилася дуже скоро. Юрій попав у тяжкий конфлікт із своїми боярами і вони отруїли його (7. IV. 1340); з якої причини — не знаємо гаразд. Пізніше приписувано її католицьким симпатіям князя, протегованню чужинців (закладання міст на німецьким праві), абсолютизмови, нагальному характерови, розпусті і т. ин., та всі ті закиди не цілком оправдані. Можливо, що у грі були й чисто приватні мотиви. Разом із смертю вчинено погром на чужинців.

Так легкодушно збурили самі Українці свою національну державність. На опорожнену політично українську землю кинулися тепер сусіди.

Тільки сьогодні можемо оцінити по заслuzі історичну вагу першої української держави і всю велич шкоди ізза її упадку. Була се перша чисто українська політична організація, яка у хвилі найбільшої могутности обіймала $\frac{9}{10}$, а під кінець існування $\frac{3}{4}$ залюднених просторів України. Вона охоронила Україну від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі; розриваючи династично- і церковно-політичні звязи з Московщиною спинала на довгі часи початий у XII в. процес творення нової політичної нації зі слов'янських і финських складників над

Волгою й дала змогу слабшим українським племенам виробляти власну національно-політичну і культурну індивідуальність; відкриваючи західно-європейській культурі вступ на наші землі, вплинула на переображення односторонньої і виключної культури византийської та на охорону європейського духа від такого проникнення монгольським, як се сталося в Московщині. Західній Україні, в її довговіковій боротьбі з польським натиском на схід, дала ся перша загально-українська держава величезний запас матеріальних й ідеальних сил, не тільки задля удержання історичного стану посідання, а й для здобуття величезних просторів на сході в користь українській народности. Одним словом — без української державности XIII і XIV в. годі подумати собі сучасну нам національно-політичну і культурну, вчасти й яzikову самостійність України серед Словян.

Д. Боротьба за українські землі.

ХІІІ. Литовська експанзія.

49. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СЕРЕДНЬОЇ і СХІДНОЇ ЄВРОПИ. — У тих часах держава і князь творили нерозривну цілість, зокрема на Сході, де задля недостатчі громадянського виховання католицькою церквою культурно-політичний стан народів був мало розвинутий і де поза володарем не було політично виробленого елемента, як духовенство, вельможі і міста, на яких могла б опиратися державна будівля в критичних часах несподіваних династичних переворотів. В дотеперішній українській історії політичним чинником у таких разях був хиба многочленний княжий рід. В західних частинах України було боярство політично і соціально сильне, однак його анархічні прикмети, про які була мова раніше (§ 41), хоч за останніх сто літ змаліли значно, все ще стояли на перепоні витворенню державно-політичної культури у нього і воно не перемінилося в державно-творчий елемент, навіть дуже небогато виробило в собі державно-консервативного духа. Зокрема насильне усунення Юрія II не показує ані тіні якоїсь політичної думки у тодішнього боярства. Тому не диво, що ця подія створила у міжнародній політиці щось у роді вакууму, яке викликало кручу на українських землях і зрушило дотеперішню політичну рівновагу в середній і східній Європі.

Про систему найблизших сусідніх держав за Юрія II була вже мова вище (§ 48): у доповненню образу зга-

дати треба ті держави або державні завязки, які посередно впливали на дальший уклад політичних сил на українських землях. Сюди належать німецькі лицарські ордени Хрестоносців, пруський і ливонський, які продовж XIII в. заволоділи великими просторами балтійського берега, відрізаючи від моря Польщу і Литву та виявляючи змагання поширюватися їх коштом. Під впливом цього почалася державна організація Литви та витворилися основи політичної спільності інтересів між нею й Польщею, яка по довшій боротьбі була присилувана зректися страченого устя Висли (1343).

Дальше на сході дві руські республіки міські — мала псковська і велика новгородська — грали тільки обмежену політичну роллю, дарма що Новгород володів величезними просторами від Мурманського берега по Урал; політично хитався він завсігди між Швецією, Литвою і Московщиною. Вся дальша східна Європа творила формально велику імперію Золотої орди. Політична сила її була вже від довшого часу в упадку. Одноцільність її була підкопана поступенним усамостійнюванням головних (чотирьох) орд, які з самого початку складали загальнотатарську державу. Всеж таки Золота орда була доволі могутня, щоби не тільки удержати у своїм володінню всі східно-європейські поля, а й тримати у залежності великі простори напів-вільних держав на сточищах Волги й лівім боці Дніпра.

Перше місце між ними займала Московщина. Виросла вона з роздроблених волостей: ростовської, суздальської, владимірської і московської — завдяки зручності й енергії московських князів (від 1248); Іван I Калита (1328—1340) добився суздальського велико-княжого стола і дав почин московській державності. При помочи тісної дружби з Ордою і під її впливом та при участі духовенства (св. Алексій) здобуває Москва рішучу перевагу не тільки над князівствами Поволжа і Подніпров'я а й над дальше положеними землями давньої руської держави (Новгород). Неоцінену прислугу в цьому напрямі віддав Москві перехід туди руських митрополитів (див. § 46).

Скріпившись сим способом у внутрі і на зверх міг уже внук Івана Дмитрій Донський (1363—1389) відважитися вперше на боротьбу з Татарами (перемога 1380) і хоч не вдалося повне визволення, здобув для Московщини ореол національної православно-руської держави — політичної основи московської (великоруської) народности.

З заходу і півдня була Московщина обведена низкою дрібних удільних князівств; найважливіші були Тверь, Смоленськ і Рязань; побіч них мікроскопійні володіння численних чернігівських та з. зв. верхівських князів. Всі вони були залежні від Татар і тяготіли до Москви, та від седедини XIV в. почався тут щораз сильніший вплив Литви.

З сьогоднішніх українських земель усі полеві простори були в безпосередній власті Татар, та з них залюднена була західна частина, сколонизована за галицьких Ростиславичів та новішим переселенським рухом Волохів (див. § 44), які в сер. XIV в. утворили між Карпатами і Дністром Молдавію побіч давнішої (серед. XIII в.) Валахії. Оба „господарства“ стояли тоді щоправда під більшим або меншим впливом Угорщини, одначе впровадили новий племінний чинник у міжнародне політичне життя. З лісових просторів західної України тільки північна Київщина була прямо під Татарами; всі інші входили у склад української держави, якої східні границі пересунулися в XIV в. доволі назад.

Такий був уклад політичних сил середньої і східної Європи у хвилі напрасної смерти Юрія II. Ся подія потрясла цілою сею системою і почав витворюватися новий образ, наслідком швидкого зросту сильних організмів, завдяки українському васишт та коштом українських земель. Очевидно минуло багато часу, заки нове пересунення політичних сил дійшло до рівноваги й відкрило нові віки української історії.

50. СТОРОННІ „ПРАВА“ ДО УКРАЇНИ. — Всі завоювники всіх часів покликувалися на якісь „права“ до загарбуваних земель, тому й у моменті смерти українського князя всі сусідні держави оглянулися за такими притоками. Татари виконували від сотні літ право зверх-

*

ности над цілою Україною й тепер не хотіли його зрікатися, одначе й не виявили змагання взяти й опорожнені землі Галицьку та Волинську (ся назва входить у тім часі на місце „Володимирської землі“, яка стала частинною побіч „Луцької“ та „Кременецької“) у свою безпосередню власть, тільки готові були признати їх якому князеви за річну дань. Такий знайшовся зараз серед литовських князів.

Вже Гедимин (див. § 47) володів мало не цілою Білою Русю, здобув вже раніше українське Бересте та титулував себе „королем литовським й руським“. Се й було жерелом „права“ на всі українські землі, як складові частини давньої варяго-руської держави. Анексію їх Гедимин заповів своїм синам, з окрема старшому Ольгердові (1341—1377), який узяв на себе те завдання, що не вдалося було ані Ярославичам ані Мономаховичам — повернути й удержати одноцільну східно-європейську державу, якої осередок сим разом мав бути над Німаном. Отже в дусі того заповіту захопив Ольгердів брат Любарт (1340—1385) Волинь зараз по смерті Юрія II, з яким був посвоячений, та не зустрів опору серед українського політично ще не дуже виробленого громадянства, противно мав мабуть деякі симпатії у боярства й духовенства (він був хрещений і православний). Отсе „право“ намагався Любарт розтягнути і на Галичину, одначе зустрів тут дуже тяжкого суперника в особі польського короля Казимира.

Сей знов зараз по смерті Юрія II поспішив у Галичину, щоби „пімститися“ на убийниках князя і чужинців-католиків, та здобув кілька городів. Одночасно з Поляками одначе увійшли в Галичину Угри та наближалися Литовці з Волини. В таких обставинах галицькі бояре, під проводом воєводи перемиського Дмитра й Данила Острівського, закликали Татар на підмогу; піддержані сими заключили бояре умови з усіма трьома претендентами і признаючи їм формальну зверхність вимовили собі і присягою веліли ствердити повну внутрішню самоуправу. Намісником сеї так сказатиб міжнародної Галичини став згаданий воєвода Дмитро Детько. Завдяки його політичній зрілості

українська державність продовжила своє існування ще дев'ять літ — до смерти воєводи (1349).

Тодіто Казимир увійшов у переговори з Татарами та за річну оплату одержав згоду стати паном „Руси“. Набувши сим робом також „правний“ титул збирати „руські землі“ вчинив він по смерти Дмитра похід на Україну. Без огляду на початкові успіхи міг удержати тільки Галичину (1349), одначе проти сього виступив в імя свого „дідичного права“ Казимирів сестринич і наслідник, король угорський Людвик (1342—1382). Остаточо стала mezi ними умова (4. IV. 1350), в якій стверджено, що угорські королі мають непередаване право до „руського королівства“, одначе тепер дістає його Казимир в доживітте; опісля має край вернути до Угорщини, евентуально (якби Казимир оставив сина і не прийшло до персональної унії з Польщею) за заплаатою 100.000 зол.

Упорядкувавши сим способом „права“, почав Казимир дуже енергійно то сам то при угорській помочи змагатися з Литовцями й остаточно по ряді походів добився у „вічній згоді“ з 1366 р. великих користей: Галичина, Холмщина, західна Волинь (по Турію) і південна (Кременеччина) мали належати до Польщі, перша безпосередно, інші посередно (як ленна дрібних литовських князів) й навіть сам Любарт ставав у деяку залежність від Казимира. Та смерть польського короля (1370) спровадила великі зміни в сім політичнім розділі земель б. української держави. Литовці здобули відступлені части Волині, Галичинаж дісталася силою згаданої висше умови Людвикови, який став і польським королем. Війна за українські землі велася дальше і закінчилася великим походом Угрів під Белз та умовою, на основі якої Белзько-холмську землю та Кременеччину прилучено до Галичини а Любарт зложив чолобитню і присягу вірности Людвикови за Волинь (1377).

51. ЛИТВА ЗДОБУВАЄ НАДДНІПРЯНЩИНУ І ПОДІЛЛЕ. — Здобутте Любартом Волині (по р. Случ) дало Литовцям дуже вигідне становище напроти тих українських земель, які були під Татарами, обнявши їх із двох боків. Щоби зміцнити становище Литви на Волини та спинити польську експанзію в Галичині, приступив Ольгерд

до використання тих користей й до опанування татарських володінь на Україні, тим більше що Золота орда була саме тоді у великім внутрішнім розстрою. Вже до смерти Гедимина володіли Литовці устем Припеті і Сожі, тепер почали вони швидко посуватися на південь. В р. 1362 займили вони Київ, де сидів якийсь „князь“ Федір поруч татарського намісника. Ольгерд скинув його і посадив свого сина Володимира (1362—1393). Дальше побив Татарів на Синій воді (1363) і здобув увесь простір межі Дніпром, Дністром і Чорним морем. Сі землі, звані Поділлям (давніше Понизєм), заселені одначе тільки в західних частинах, сумежних з Галичиною і Волиню, дісталися Ольгердовим братаничам Кориятовичам (1363—1393).

Після того звертається Ольгерд на Задніпрянщину й підчиняє Литві дрібні сіверські князівства (до давнішої вже окупації Брянська ще Стародуб, Новгород, Чернігів, Рильськ, Курськ й ин.) та осаджує тут князів із литовської династії. У звязи з сим опинюється в литовських руках стара Переяславщина і весь переважно незалюднений простір між Дніпром, Десною-Сеймом, Донцем і Самарою. Сталося все те без поважнішого опору з боку Татарів; їх безпосередні володіння були відкинені за Дніпрові пороги. Тільки невеликі річні оплати нових литовсько-українських князів свідчили про „права“ Золотої орди до забраних земель.

Сим способом Ольгердови вдалося протягом небогатих літ виконати більшу частину того завдання, перед яким були безсильні держави варяго-руська і київська. Питання було тільки те, чи ся литовська експанзія вийде в користь українському племені, чи новонабуті простори будуть удержані й забезпечені для української колонізації та чи устрій литовської держави дозволить розвиватися українським землям політично. Здавалося що так, що нові литовські династії на Україні асимілюючися доведуть до національно-політичного і господарсько-культурного усамостійнення її супроти литовсько-руського імперіялізму. Литва була се дуже оригінальна будівля, якої державним жерелом була мала поганська країна над середнім Німаном, найбільше як 1/10 всеї Ольгердової влади; якої полі-

тично-культурним осередком була християнська і православна Біла Русь та яка вперше справди звязала політично береги Балтійського і Чорного моря — організм однаково небезпечний як польсько-угорській унії так Золотій орді і Московщині. Ся остання стала неспокійною, від коли дрібні удільні князівства на її периферії (див. § 49) одні по одних почали підпадати під політичний вплив Литви.

Одначе скоро по смерти Ольгерда (1377) вступила литовська держава на шлях повний політичних суперечностей, які дуже скоро довели до ліквідації її.

52. УГОРСЬКИЙ ЕПИЛОГ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА (1370—1387). — Смерть Казимира В. (1370) привела до виконання польсько-угорської умови з 1350 р. (див. § 50): Галичина припала угорській короні. Людвик був щоправда одночасно й польським королем, одначе дивився на Галичину як на угорську провінцію. По короткій тимчасовій управі надав він її як угорське ленно своєму палатинови (заступникови) і родичеви князеви опольському Володислави.

Дрібний сей силезійський князь, політично васал чеського короля і німецько-римського цісаря, хоч походив із Пястовичів, був культурно знімчений і Польщі не дуже прихильний. Він почав зараз виступати як „господарь Руської землі, вічний дідич і самодержець“ себто майже як суверен галицького королівства з власними інсигніями, монетою і т. ин. Одначе се „вічне“ володінне тяглося наразі тільки шість літ (1372—1378). Коли Людвик наставив Володислава своїм намісником у Польщі, мусів сей замінити Галичину за Добринську землю, щоби тим способом Галичина не була фактично звязана з Польщею. У ній появилися угорські урядники (1379 до 1385).

По смерті Людвика (1382) мала польська корона силою умови його з польськими вельможами (в Кошицях 1374) перейти на одну з його дочок і тоді малопольські панове підняли вперше домаганне, щоби Галичина була прилучена до Польщі. Угорська королева Марія (1382—1395), посилаючи свою сестру Ядвигу у Польщу задумала уратувати Галичину для угорської корони тим способом, що привернула у ньому доживітне володінне Володислава

(1385—1387). Тимчасом у Польщі домагання прилучити Галичину ставало щораз голосніше і, вміру заколоту на Угорщині (1385—1387) та польських успіхів щодо Литви (див. § 53), щораз сильніше. В Галичині почалася агітація — найбільше серед німецького міщанства — за Польщею й то не без успіху. Видко, що угорська адміністрація залила Галичанам трохи сала за шкуру. Се спонукало Володислава до заходів проти польських симпатій; він обіцяв, що на будуще не будуть іменовані угорські намісники без відомости й волі Галичан, що князь винагородить усі шкоди, які повсталиб у війні з королевою Ядвігою та що про політичну долю краю рішить міжнародна комісія, зложена з чеського короля і трьох німецьких князів (6. II. 1387). Колиж польська королева увійшла з війском у Галичину, а поміч не надходила нізвідки, видав останній галицький князь відозву до людности з повідомленням, що він передав свої княжі права до „Руси“ королеві чеському Вацлаву IV (1378—1419) з застереженням прав угорської корони (17. IV. 1387).

Тимчасом похід Ядвіги перемінився на чолобитні галицької людности, яка одержала грамоти з потвердженням усіх прав і привилеїв та обітницею, що Галичина не буде ніколи відлучена від Польщі або дана якому князеві в управу. Видко, що дошкулювало людям, зокрема міщанству. Щотілько в Галичи зустріли Поляки і Литовці (сі прийшли з підмогою) опір угорського воєводи Бенедикта. Після безуспішного здобування замку, почато переговори, в яких воєвода показав себе приступним і здав добре збудований і запровіянтований Галич, запевнивши собі свої маєтності в Галичині та охорону короля Ягайла від евентуальних поганих наслідків з боку угорського правительства... Таким способом довершено, в жовтні 1387, отримання землі Ростиславичів і Романовичів із Польщею — факт епоховий в історії політичного розвитку середньої і східної Європи.

Угорський король Жигмонт (1386—1437), особливо по смерті жінки Марії, не мав сили змінити того, що сталося. Він обертається за посередництвом і до папи і до пруського Ордену, одначе полагоду спірної справи відтя-

гано з року на рік. Окрема комісія з угорських і польських панів порішила тільки, що *status quo* має остати до п'яти літ по смерті Жигмонта або Ягайла, після чого нова комісія мала б полагодити остаточно справу (1412). Одначе і смерть обох королів не принесла розв'язки; дипломатичний спір тягнувся далше, потім забувся і щотілько віджив у другій половині XVIII в. — при першій розборі Польщі (1772).

XIV. Польська експанзія.

53. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА УНІЯ (1385). — У хвилі смерті завойовника Наддніпрянщини Ольгерда (1377) українська територія мала такий політичний вигляд: Галичина, Белзщина і Холмщина — себто горішнє Подністрове з Покуттем, Посянє і Забуже — творили князівство угорського ленника Володислава; далше простягалися важніші волости литовських князів: Берестейщина — Кестута Гедиминовича (1341—1382), Волинь — Любарта, Турів-Пинськ — Наримунта, Київщина і Переяславщина — Володимира (V), Поділле — Федора Кориятовича (1363—1393), Чернигівщина — Корибута; далі на схід і південь за Дніпром — простори приналежні Золотій орді; окрім сього належали скравки тодішньої української етнографічної території Угорщині (Закарпаттє) і Молдавії (на схід від р. Черемоша). Полишаючи останні частини на боці, бачимо, що Україна була перерізанá двома державними кордонами міжнародного характеру: один ішов здовж середнього Буга на верхівя Стира, Серета, Збруча до Дністра (коло устя Стрипи); другий здовж нижнього Дніпра, Порогів, Самари на верхівя Донця і Сейму. Простір межі обома кордонами входив у склад литовської держави, одначе його державно-правне становище не у всіх частинах було одноцільне: з одного боку полишилася деяка формальна залежність від Золотої орди (див. § 51), із другого Волинь, вчасти й Поділле признали одночасно зверхність угорського короля. Вже ся остання обставина показує, що уклад політичних сил на Україні, ще не прибрав тривкого образу

і що дальший розвиток його залежний був від обставин та поодиноких випадків. І справди, поданий висше образ змінився дуже скоро.

Персональна унія, яка по смерті останнього Пястовича Казимира лучила Польщу й Угорщину, не задовольняла Поляків, яких вельможі і духовенство виявили вже тоді високу політичну зрілість. Попередні страти (балтійський беріг і Силезія) не були повернені, новий здобуток на Україні — Галичина — дістався також Угорщині. Томуто Поляки змагали до розірвання злуки та маючи молоду королеву Ядвигу (1384—1399) рішили вжити її подружжя до іншої політичної орієнтації. В таких обставинах зродився план замінити польсько-угорську спілку на польсько-литовську.

У февдально устроєній литовській державі, де по смерті Гедимина була діярхія його синів Ольгерда і Кейстута, прийшло по смерті першого до боротьби між Кейстутом і Ягайлом Ольгердовичем (1377—1434), яка закінчилася замордуванням стрія (1382) і захопленням в. княжої влади молодим братаничем. Його вибрали польські панове на мужа для Ядвиги. При помочи Ягайла сподівалися вони з одного боку відобрати від пруського Ордену устє Висли, з другого відкинути угорські володіння за Карпати; у спілці з Поляками надіявся Ягайло забезпечитися від стрієчного брата Витовта Кейстутовича (1282—1430), який у порозумінню з Орденем намагався видерти власть убийникови свого батька; до того захоплювала варвара Ягайла королівська корона у Кракові. Все те довело до польсько-литовської умови в Креві (15. VIII. 1385) того змісту, що Ягайло, охрестившись з усіми Литовцями, мав стати мужем Ядвиги і королем польським, обіцяв „прилучити на вічні часи до польської корони свої литовські і руські землі“ та м. ин. вернути Польщі своїм заходом забрані їй кимнебудь краї. У слід за сим пішло подружжє і коронація у Кракові (1386). Був се початок многоважної в історії середньої і східної Європи литовсько-польської унії, яка мала рішачий вплив на дальшу політичну долю України.

Рідко який політичний випадок збирав стільки важких успіхів як ся династична злука двох держав. Зараз почалося пересування політичних сил від Угорщини на північ. Перший успіх був у прилученню Галичини (1387, див. § 52), дальший у переході румунських князівств: Молдавії (1387), Валахії (1189) і Бесарабії (1396) згід угорської зверхности у польсько-литовську — зміна, яка новій федерації давала незвичайно сильне становище у міжнародній політиці. Посунення границі до Дону й Озівського моря та опанування Криму мало бути дальшим ступенем розвою. Однак в цьому напрямку прийшла перша невдача. Нещаслива битва з Татарами над Ворсклою (1399) поклала край литовській експанзії на південний схід; Дніпрові пороги стали майже на чотири століття границею між заселеною і дикою частиною України. Польсько-литовська імперія здобула натомість успіхи на півночі. Війна з Орденем (1409—1411) і велика перемога над хрестоносцями (під Грунвальдом 1410), привернула деякі страчені простори (Жмудь Литві, Добринську землю Польщі). Головну ціль війни — устя Висли, разом із зверхністю над Орденем — здобуто пів століття пізніше (1454—1466).

Також на сході, в напрямі Московщини показалися великі успіхи. У Пскові, Новгороді і Твері змагався політичний вплив Литви з московським, а дальше на південь перший взяв гору, як у Смоленську (де вже 1386 розпоряджала Литва княжим столом, а 1395—1404 анектувала прямо) та у всіх дрібних волостях по правім боці Угри й Оки, які стали литовськими васальствами (1427).

З сим осягнений був верх політичних здобутків литовсько-польської унії. Безпримірно швидкі були вони, тому й не тривкі. Незабаром прийшла реакція. Вона виходила вчасти з внутрішніх жерел, вчасти з верхніх. Перші лежали у державно-правних відносинах між обома союзними державами та в релігійно-культурнім роз'єднанню литовських земель; другі у появі чи там розвитку нових політичних сил, які не тільки спинили дальшу зверхню експанзію Ягайлонської імперії а й завернули її назад.

54. РОЗВИТОК ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ УНІЇ (1385—1569). — Перший акт унії т. зв. кревський (1385)

був держаний у дуже загальній формі і так стилізований, що відко в нім високу політичну виробленість польської сторони та примитивність литовської. Литовці переконалися дуже рано, що їх держава стала польською провінцією, та вжили чимало зусиль, щоби в нових актах забезпечити Литві державний характер. Та що могло бути дуже легким при першій акції, показалося пізніше дуже трудним, тому що Ягайло (як і кожний його наслідник) підпав скоро під виключний вплив Поляків і скоординував свій, кождому монархови природний централізм із польським анексіонізмом. Він змагав до того, щоб удержати обі власти, польську і литовську, у своїх руках і се було дуже наручне для цілей польських політиків, які в почуванні своєї культурної і політичної висшости змагали до прилучування просторів більших самої Польщі. Томуто литовська державна ідея мусіла найти своїх заступників поза спільною особою короля і в. князя, наперед серед інших членів династії.

Централізація власти в такій великій імперії, як литовсько-польська, була при тодішніх обставинах дуже трудною, тому то Ягайло був приневолений таки зараз по своїм переході у Краків назначити для Литви свого заступника в особі брата Скиргайла (1386—1392), а по невдатній пробі правити через намісників-урядників — Витовта, з яким помирился після дворазового розриву (1392). Сей високо талановитий князь володів зразу як Ягайлів намісник, опісля як великий князь (1398) і відкидаючи польські претенсії до дані, відновив державну суверенність Литви. Він змагав очевидно до повного розриву з Польщею, одначе невдача над Ворсклою (1399, див. § 53) знівечила сі плани. Наслідком того удару була нова польсько-литовська умова (у Вильні 1401), в якій застережено, що державна окремішність Литви має бути тільки до Витовтової смерти. Після великих литовсько-польських успіхів із Хрестоносцями уложено третю умову (у Городлі 1413), в якій допущено можливість окремого в. князя для Литви, одначе тільки за згодою Польщі і навпаки; задля порозуміння предвиджено спільні з'їзди панів литовських і польських. Витовт не занехав і дальше змагань до

відокремлення Литви; виразом того були його заходи, щоби коронуватися королем, одначе Ягайло і Поляки вміли спиняти коронацію до самої Витовтової смерти (1430).

Тепер в. князем для Литви став по мисли городельського акту Ягайлів брат Свитригайло (1430—1432). Особиста вдача сього князя з одного боку, анексийні заходи Поляків із другого — привели скоро до конфлікту між обома братами. А що Свитригайло мав чимало противників у північно-литовських кругах, зорганізовано політичний переворот і скинено Свитригайла з великого князівства, який мав опору лише серед зрущеної литовської аристократії (1432). Великим князем став, на основі четвертої умови (у Городні 1432), Жигмонт Кейстutowич (1432—1440), ворог литовсько-руської аристократії та приятель „пської віри хлопської“. На сім підкладі прийшло згодом до змови проти нього й убиття.

Ягайло умер вже давніше (1434) й на його місци польським королем став був його син Владислав (1434 до 1444), який одержав й угорську корону (1440). Литовці і тепер по смерти Жигмонта не хотіли допустити до повного зілляння Литви і Польщі, тому проголосили вел. князем молодшого Ягайловича Казимира (1440—1492). Здавалось, що сим способом обі держави постійно розійдуться. Одначе скоро смерть Владислава (під Варною 1444) зробила кандидатуру Казимира до польської корони актуальною.

Мимо опозиції литовських панів був він вибраний і польським королем (1447). Одначе сим способом ще не дійшло до зілляння обох держав, як сього бажали собі Поляки. Увесь час володіння Казимира відносини між Польщею й Литвою мають форму персональної унії при повнім збереженню внутрішньої незалежности обох держав. На сім пункті був Казимир неподатний як у сторону польських анексіоністів, так у бік литовських індепендистів. Сей фактичний стан перервався по його смерті (1492), коли Литовці поспішилися проголосити в. князем молодшого його сина Олександра (1492—1506) та натомисть старший Ян Ольбрахт став польським королем (1492—1501).

Розділ сей доконався всупереч городенській умові, тому заходами Поляків і самого Олександра прийшло до віднови її (у Вильні 1499) та до докладнішого означення, що без згоди одної сторони друга не може вибирати собі короля чи в. князя. Олександр опісля по смерті короля енергійно добивався польського престола проти інших братів, не тільки з особистого честилюбства а й із політичних мотивів — з огляду на небезпеку від Московщини (§ 55 і 57). Се й було використане з польського боку; при виборі Олександра на короля видав він новий акт (у Петрикові 1501), в якому проголошено, що Польща й Литва лучаться в одно неподільне тіло, що польський король завсігди має бути в. князем литовським. Сим способом державно-правні відносини обох частин прибрали характер реальної унії, яка після короткого відокремлення під Жигмонтом Августом (1544—1548) свою остаточну форму нашла у Люблинській унії 1569 р. Окрема адміністрація, власний скарб і своє військо — отсе все, що уратували Литовці зі своєї державної суверенности. Одночасно повертала Литва до того територіяльного стану, який був при смерті Гедимина (1341).

55. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА УНІЯ Й УКРАЇНА. — У початках унії, зараз після анексії Галичини (1387) польська границя пересунулася сильно на схід, врізуючися клином межі Карпати і дністро-дніпрянський вододіл (див. § 53), хоч із другого боку Литва коло Берестя і Дорогичина переходила на лівий бік Буга; останній етап у розвитку унії, люблинська згода (1569) усталила литовсько-польську межу таким способом, що ся починаючи від Пруссії бігла поміж Дорогичинською (Підляшем) та Берестейською землею, далі поверталася на схід південною границею давного турово-пинського князівства, переважно правим боком Припети (на верхівях і при устю — лівим) до Дніпра, Десни і Сейму. Отсе поставленне побіч себе двох історичних моментів показує наглядно головну зміну у політичному становищі українських земель продовж 182 років; воно показує, що Україна у польсько-литовських взаєминах була не політично-правним суб'єктом, тільки майже завсігди об'єктом змагань обох сторін. Коли взяти

під увагу, що Чернигівщина і верхівя Сули-Донця (пізн. Слобідщина) належали тоді Московщині, бачимо, що окрім одної Берестейщини всі українські землі опинилися по Люблинській унії при Польщі — факт величезного історичного значіння.

Вже постанова кревського акту про повернення до Польщі „всіх земель кимнебудь забраних“ мала на оці не що інше, як українські землі. Забравши Галичину Поляки станули на сім становищі, як триста літ пізніше Люї XIV у справі „реуніонів“, що всі краї звязані колись політично з Галичиною мають бути повернені польській короні. На місці литовського „збирання“ руських земель стануло тепер польське. І Поляки виконали сю програму блискучо щодо українських просторів, обібравши власного спільника з найцінніших земель.

До сих успіхів польської політики причинився немало й головний оборонець литовської самостійности — Витовт. У своїх централістичних методах пильнував він, щоби князі ленники не засиджувалися у своїх волостях і не виявляли державно-самостійницьких змагань; та переминяючи їх або й наставляючи на їх місце намісників-урядників, робив разураз актуальним питання державно-правного становища поодиноких земель, у яких випадках Поляки уміли завсігди зблизитися до своєї цілі. Дотого ділення земель ослаблювало їхню відпорність проти систематичного обмежування політичних прав.

Так ось на Волини по смерті Любарта (1385) вилучено острожське князівство (Федір), взявши його під безпосередню зверхність короля (1386); луцьку волость узяв Витовт (1387); Федір Любартович оставав при самій володимирській, одначе недовго потім мусів уступити Свиригайлови (1393—1438 і 1440—1452) беручи за се далеку Сіверщину (1393). Подібно й у Київі мусів князь Володимир уступити місця Скиргайлови (1394), а коли сей умер недовго потім, віддано Київщину намісникови-урядникови (1397). Таксамо на Поділлю Федір Кориятович — дарма що вислугувався завсігди Польщі — зробив місце польському вельможі Спиткови Мельштинському (1393). Колиж сей згинув у битві над Ворсклою (1399), правили Поділ-

лем королівські урядники і щотілько пізніше одержав його Витовт у доживітте (1411). По нім було воно в руках Сви-тригайла, одначе при скиненню його з в. княжого престола Польща встигла анектувати західне Поділля по р. Мурахву (1432). Київське князівство привернено по смерти Ягайла, віддаючи його Олелькові Володимировичеві (1440—1454), одначе вже по смерти сина його Семена (1454—1470) Казимир Ягайлович не допустив до передачі княжого стола його брату Михайлови. Сим способом відновлене київське князівство як литовське ленно перетревало всього два рази по трицять літ, щоби зробити місце в. княжому (королівському) урядникові.

Сим способом змаганне до усамостійнювання тих земель було підтяте в самих початках. А воно було, зокрема Олелько і його син були вже вповні зукраїнщені князі, у яких виробилася вже була любов до землі і політичне цінуванне її — прояви, які поза князями не приймалися ще в інших верствах громадянства, після довговікового національно-політичного омертвіння Наддніпрянщини. Та втім навіть у західних українських землях, які жили державним життєм до самої середини XIV в. не було ще політично виробленої суспільної верстви, яка моглаб узяти провід у політичному життю краю; Дмитро Детько і Данило Острівський з р. 1340 не повторялися тепер більше.

Централізаційна політика польсько-литовського правительства викликала отже опозицію тих елементів, проти яких була безпосередно звернена, себто серед князів, переважно литовського роду. Вонито ділаючи у власнім особистім чи родовім інтересі піднімають посередньо й за-вмерлу українську національно-політичну ідею і стають, часто несвідомо, її заступниками. Першу фазу сього політичного руху князів-ленників маємо у боротьбі Сви-тригайла (1432—1438), в основі своій за великокняжий стіл литовський, у практиціж в інтересах князів-ленників проти центральної влади. Коли дотого ся остання послуговувалася часто т. ск. поступовими і ліберальними гаслами (прим. зрівнанне прав шляхти з вельможами, піднесенне міст і т. ин.) прибирала фронда українських февдалів рис суто консервативний, який не міг найти сильнішого відгомону

у громадянстві, а ще до того в такім політично і культурно невиробленім як українське.

Проявою того самого антагонізму князів-ленників до центральної влади була пізніша змова кількох князів, щоби при помочи Москви скинути Казимира Ягайловича з в. княжого престола і посадити на ньому Михайла Олельковича. Змову викрито й учасники її, між ними й князь Михайло, заплатили головами (1481). Ціла ся справа звязана була тільки посередньо з Україною.

Останній акт сього руху проти державного централізму відіграли вже не литовські династії, тільки уряднича аристократія на Україні. Повстанне кн. Михайла Глинського (1507—1508) вийшло щоправда з особистих і більше приватних мотивів, одначе встигло в далеко більшій мірі як попередні прибрати характер політичного руху на Україні. Сей високоталановитий, освічений, бувалий у світі вельможа і заслужений полководець, захопивши з родиною своєю найважливіші становища на Україні, став невідгідний як для литовської аристократії так і для короля в. князя Жигмонта I Казимировича (1506—1548), які кинувши на нього підозрінне щодо передчасної смерти Олександра і намагання здобути в. княжий стіл для себе — хотіли зломити політичне становище небезпечного вельможі і викликали його повстанне, в яким перший раз, хоч дуже неясно, пробивалася нова українська державна думка: змагання до відокремлення українських земель від Литви. Повстанне не мало успіху, хоч Глинський одержав підмогу з Москви. Польсько-литовське військо виперло його скоро з Білої Руси, яка була операційним тереном повстання, і він подався у Московщину, де відіграв ще довшу драматичну ролю († 1534).

Вислід отсеї боротьби був останньою перемогою литовського державного централізму, заки він став жертвою централізму польського. Княжі волости, які ще бачимо у XVI в. на Україні, то вже не політично-правні одиниці, а тільки панські посілости, великі маєтности, які не були в силі грати самостійну політичну ролю. Найзначніші князі Острожські, що виводили свій рід від старої української

династії, глядають заспокоєння своїх політичних амбіцій в урядничій кар'єрі в князівства литовського.

В таких обставинах мали польські плани щодо українських земель вигляди на повний успіх. Безсильна супроти литовського централізму українська аристократія показала ще слабшою напроти польської експанзії на схід, яка своїм шляхотським демократизмом та якою-такою самоуправою міст і земель представляла течію розмірно поступову і ліберальну. При недостачі чи недостаточнім розвитку української державної ідеї мусіли ті елементи, які через прилучення до Польщі сподівалися скористати правно і господарсько, взяти верх над консервативними заступниками февдалізму. Взяті в два огні сі останні мусіли здатися.

До люблинського сойму (1659) у польським володінню була тільки Галичина з Холмщиною, Піділле та скравки Волини (Ветли, Ратно, Олесько, Лопатин). В часі пертрактацій про уладнання державно-правних відносин між обома сторонами з огляду на безпотомність останнього Ягайловича Жигмонта II Августа (1548—1572) здобули Поляки нечуваний політичний успіх (1569). При помочи шляхти, в тім числі й української, зломили вони слабу опозицію аристократії й анектували Підляше, Волинь, Київщину з Задніпрянщиною і Браславщину — взагалі майже всю Україну. Прихильна злуці з Польщею українська демократія не подбала навіть про достаточне забезпечення автономії українських земель. Литовське право (Статут), „руська“ мова у шляхотських урядових актах, рівноправність релігій та доступ до урядів тільки місцевим обивателям — отсе всі національно-політичні права взаміну за політичну, господарську і культурну анексію Польщею; Підляше й сього не вимовило собі.

Взагалі повне приподоблення українських земель польським щодо права, устрою і соціяльних умов життя було тоді ідеалом переважної частини тодішнього політично чинного громадянства України. Зразок сього напряду бачимо в Галичині, яка довший час удержала чимало своїх юридично-політичних і соціяльних окремішностей із часів державної самостійности. Галичане без огляду на релігію

і походженне, не тільки не цїнили їх а ще разураз домагалися зрівнання з польськими землями і переведення інституцій „руського права“ на форми польського і німецького, доки не осягли того (1434). Та один рис у політиці Українців XVI в. треба піднести як симпатичний із національно-політичного боку: по анексії Волини заявили заступники інших українських земель при Литві, що й вони хочуть бути разом із західною Україною. І дійсно в тодішній політичній ситуації була певна користь у сім, що всі майже українські землі опинилися в одних політичних, господарських і культурних умовах життя. Був се від часів Романа і Данила дальший етап у витворюванні української національно-політичної індивідуальности, який не вважаючи на тяжкі обставини й великі небезпеки поклав основу новій добі в історії України.

56. РЕЛІГІЙНІ І ЦЕРКОВНІ СПРАВИ. — Упадок державности (1340) приніс великі переміни в релігійнім життю і церковних обставинах України. Перша та, що українська церква перестала бути державною. Ще в тих частинах, які дісталися Литві, православна церква мала перед собою мало розвинене релігійне життя поганських Литовців, з яким дотого Українці безпосередно мало стикалися; та в землях приналежних Польщі упала ся церква до становища підданої і толерованої супроти католицької, чудово організованої й експанзивної, яка й без державного характеру виявляла все і всюди свою перевагу над збудованою по византийським зразкам православної церкви на Україні. Боротьба була неминуча і вислід її не полишав сумніву: католицька здобувала, православна тратила. Зразу тільки релігійно, згодом і національно, бо обі церкви перемінилися силою факту на національні.

До упадку української держави було на Україні (очевидно на західній переважно) багато латинників, найбільше по містах. Були й духовні, головно монахи-Доминикани німецької народности, одначе церковна організація їх мала свій осередок поза Україною, зразу в Польщі, потім у Німеччині. Тепер вийшли з сього некорисні наслідки: українські латинники були тепер підчинені польській та (по охрещенню Литви) литовській католицькій церкві й нова

*

організація латинської церкви набирала з природи річи чужинного і політично небезпечного характеру. Сим поставлено непереможну гать племінно-культурній асиміляції чужих елементів українською масою й українська людність розбилася на два ворожі обози, які не перестали бути ворожими й опісля по приступленню української церкви до злуки з Римом та не дали сій людности сконсолідуватися національно і культурно.

З сього пункту погляду муситься пожалувати, що заходи у XIII в. коло заведення церковної унії були без успіху. При своїй державности, на основі ухвал латеранського собору про обряди (1215), булоб дійшло до латинської галузи української церкви й латинники-чужинці на Україні булиб забезпечені для української народности, а тимчасом Українці-латинники відчужувалися від своєї народности й обезсилювали її. Пізніші проби довести до унії церков (1418 і 1439) були вже з сього огляду спізнені і не булиб направили лиха, хочби й були вдалися. Латинська церква на Україні була вже зорганізована й не могла вже стати вікарійною другій, тільки що експанзія її супроти унії значно припинялася, а у слід за нею й експанзія національна.

Релігійний розлам на Україні мав іще один некорисний наслідок. Він приспів польську політичну розгінність і скріпляв державний централізм. Знаємо, що польські правно-політичні порядки були для українського боярства і міщанства ідеалом. Колиж сі різні благодати признавано наперед тільки католикам (прим. городельський акт 1413), вело се до переходу з православя на католицтво, а згодом до винародовлення. Тільки згодом, бо довгий час такі католики не переставали почувати себе Українцями. Правда, з огляду на велику масу православних, ідея релігійної рівноправности здобуває собі признанне й законну силу (1432), одначе життєва практика все давала притягаючу силу католицькій церкві. Колиж до того додати доцільний прозелітизм, адміністраційний натиск і широку власть католицького монарха у справах православної церкви (назначуванне єпископів), матимемо наглядний образ переваги католицької церкви над православною.

Се довело до політичного розбиття у литовській державі і хоч годі говорити про систематичне переслідування тамошніх православних, то всеж таки релігійний антагонізм підтяв політичне становище Литовців як супроти Польщі так супроти одинокої тепер чисто православної держави — Московщини. Польонофільство католиків і москвофільство православних мусіло довести до підкопання й упадку литовської державної ідеї і до скріплення обох противників її. Сей розлам сплітався з політичною боротьбою литовського державного централізму з династичним і аристократичним автономізмом. Православний обоз стає по боці останнього, дарма що провідниками опозиції були католики, як Свитригайло і Глинський. Консервативний характер світогляду і цілей вязав обі групи. Все таки помилкою булоб приписувати аристократичній фронді у Литві релігійний підклад; з більшим правом можна говорити про національно-політичний момент як про релігійно-культурний у сих політичних рухах. Що національність і релігія в тих часах ще не були синонімами, хоч і спорідненими поняттями, се видко ще й із фактичного і правного становища „руської“ — у практиці білоруської мови в литовській державі (в польській Галичині українська урядова мова уступила литовській разом із зрівнанням 1434 р.) Руська мова була в загальнім уживанню й між католиками та видержувала добре конкуренцію з латинською, щотілько перед польською уступала скоро назад від середини XVI в. і вкінци поняття „руської“ мови стає навіть вузше як поняття „грецької“ релігії.

Очевидно завинив тут багато загальний упадок православної церкви, більший як у тогочасної латинської. До невідрадних обставин, серед яких жила здавна східна церква, прибула нова катастрофа: упадок византийського цісарства, здобуття Царгороду Турками й підчинення їм патрїяха (1453). Спізнені заходи ратуватися при помочи унії з Римом (флорентийська унія 1439) не могли відвернути лиха й унія не удержалася ні у грецькій церкві ні в руській. Тут по упадку української держави вдалося заходам Москви скасувати „малоруську“ митрополію (див. § 46) і привернути одність руської церкви з осідком ми-

трополита в Москві (1347). Східна церква мала тоді 80 провінцій-митрополій і з тих „київська“ була своїм простором не менша як останніх 79 разом, не порівнюючи вже з католицькими! Все те показує, які ненормальні обставини тягла за собою одність т. зв. руської церкви, яка розтягалася на шість більших і цілу низку менших держав. Як тут було піднімати й видержувати конкуренцію з латинською церквою, що обняла східну з двох боків! В таких обставинах не диво, що самі католицькі володарі Польщі і Литви заходяться коло направи сього невідрадного стану східної церкви в тих державах.

Перший був Казимир В., який зажадав від патріярха повернення галицької митрополії, бо инакше „прийдеться хрестити Русинів на латинську віру“, і мав повний успіх (1371). Слідом за Казимиром пішов Ольгерд у Литві. Маючи у своїх руках Київ змагав він до повернення йому характеру столиці руських митрополитів, щоби сим способом визволити литовські землі з під московського впливу та навпаки прибрати під свій вплив Московщину. Він добився щоправда висвячення нового митрополита, одначе сей, здобувши згодом признанне і в Москві, перейшов туди жити і звідти робив старання, щоби взяти під свою руку й далеку Галичину. Те саме продовжав і його наступник. Се привело Витовта подбати про окремого митрополита для литовських земель. Він велів єпископам вибрати нового кандидата (прихильника унії Григорія Цамблака, 1415—1420), одначе патріярх не хотів ніяким чином згодитися на розділ митрополії. Остаточне відокремленне переведено щотілько у звязку з загальною унією церков т. зв. флорентийською (1439, митр. Ісидор 1436—1458 і його ученик Григорій 1458—1473), яка не була принята Москвою. Наслідком сього Московщина сама подбала про відділенне від київської (1458) й воно удержалося і потім, хоч унія не устоялася. З відновленою київською митрополією зіллалася й галицька та сим способом українські і білоруські землі утворили одну церковну провінцію, підчинену безпосередньо царгородському патріярхови, одначе з автономією при виборі митрополитів.

Щодо латинської церкви, то Рим стояв якийсь час на становищі, що на місци православних єпископів мають прийти католицькі, себто на становищі одноцільности в церковній організації (по думці латеранського собору 1215), одначе супроти дійсности почато побіч православних владик настановляти латинських. В 1375 р. скасовано дотеперішню юрисдикцію любуських єпископів та на Україні появляються окремі латинські катедри з архиєпископством у Галичи (від 1412 у Львові) на чолі для польських частин, у Вильні — для литовських. Ся подвійна церковна організація на Україні мала — як зазначено висше — важкі наслідки для національно-політичного і культурного розвитку українського народу, розбивши людність України на дві ворожі частини, з яких одна виробилася на національну, друга на антинаціональну; при сім ся остання була державна й упривилейована. Релігійна боротьба, яка вийшла з сього розбиття і потрясала Україною довгі століття, принесла чимало лиха політичного і культурного, одначе не слід добачувати в ній самі тільки негативні боки. Українське громадянство замкнуло було добу своєї державности, не встигши сконсолідуватися національно-політично і культурно, у великій части — як було вже зазначувано — ізза недостачі глибшого релігійно-церковного виховання і звязаної з ним тісно політично-громадської культури; тому то й по страті власної держави виявило воно стілько безсильности й безрадности серед великих політичних переворотів, які dokonувалися під кінець середніх віків. Та заставлена вести, при тогочасній виключности, боротьбу за релігійні цінности доходила сим шляхом до національного замопізнання й навчилася розуміти значінне політичного забезпечення краю й народу.

Все те виявилосся щотілько пізніше, одначе й у сій добі були зроблені початки в сьому напрямі. Вже в часі першого напору Польщі на українські землі (1340) зроблена була умова межі представниками обох сторін про непорушність обрядів, прав і звичаїв. Дотикало се тільки Галичини і мало тільки одно забезпеченне: присягу польського короля (див. § 50), від якої зараз потім дав йому папа диспензу (1341). І хоч Казимир не виявляв охоти

справди ломати перші свої обітницї, то таки не прийшло до повторення гарантійного акту. Так само не знаємо нічого про якісь умови і гарантії з часів угорської ленности Галичини (1370—1387) і Ядвига анектуючи її до Польщі видала тільки генеральне потвердження всіх набутих прав і привилеїв, без зазначення релігійної рівноправности.

Таксамо у Литві при завоюванні українських земель не видавано жадних забезпечень, певно тому, що чимало завойовників було православних. Та після охрещення Литви в католицтві запанувала й тут у принципі звичайна тоді релігійно-громадська виключність (прим. городельський акт унії 1413) і щотільки окремі привилеї Ягайла (1433) і Жигмонта Кейстувовича (1434) промоцують шлях рівноправности у громадських правах. По кількох хитаннях (1522, 1529) був виданий загальний привилей у напрямі рівноправности православних (1563) і знесені противні тому постанови городельського акту.

В міру як українські землі при литовсько-польській унії переходили від Литви під Польщу, одержували вони правне забезпечення релігійної волі (грамота про рівноправність Русинів при нагоді анексії Поділля, Олеська, Ратна й ин. 1432 р.; гарантія православним Луцької землі 1432; вкінці інкорпораційні привилеї для Волини, Київщини і Брацлавщини 1569). Все те одначе не давало ще фактичної рівноправности; особливо коли різні приманчиві польські і німецькі права стали привязуватися до католицької релігії, відчули визнавці східної віри своє упослідженне та потребу боротися проти таких обмежень, як ставити церкви в містах, робити обходи, похоронні процесії і т. и.; проти оподаткування православного духовенства, виключення від деяких висших урядів; проти обмеження цивільної юрисдикції владик тощо.

Та головний акт релігійної боротьби прийшов пізніше, у звязи з розбудженнем релігійних пристрастей у цілій Європі та з заходами витворити на Україні посередній релігійно-культурний тип у формі церковної унії, і мав рішачючий вплив на дальший розвиток національно-політичного життя України.

ХV. Московська і турецька експанзія.

57. ЗРІСТ МОСКОВЩИНИ. — Розвиток литовсько-польської унії з усіми державно-правними та церковно-політичними перемінами був не тільки впливом змагання внутрішніх сил союзної держави, а й стояв теж у залежності від міжнародної політичної ситуації у східній Європі, з окрема від виступу нових політичних сил, які спинили дальші територіяльні успіхи литовсько-польської імперії (див. § 53). Сюди належав в першій мірі швидкий (на Сході все розвивається швидко) зріст Московщини. В часі найбільшої експанзії Литви — за Витовта (1392—1430) — політичним завданням в князів московських було удержати свою незалежність від литовського імперіялізму, коли майже всі дрібні князівства, що відділяли Московщину від Литви, перейшли у більшу або меншу підчиненість в князям литовським.

У самій Москві також, після ряду конфліктів за пограничні волости, був литовський вплив такий сильний, що Василь I Дмитрієвич (1389—1425) передав своєму тестеві Витовтові опіку над своїм малолітнім сином Василем II Темним (1425—1462). Та зі смертю Витовта вплив сей швидко і безповоротно став падати. Після внутрішньої жорстокої боротьби, в якій і в Москві взяв верх вітчизний принцип наслідства над родовим, удержав і зміцнив сей князь одноцільність Московщини, одначе піддав її під дуже сильний культурний вплив татарський. У звязи з сим стояла й неприхильність Василя до царгородських заходів коло злуки церков і до горячого прихильника унії митрополита Ісидора, що довело до відокремлення московської церкви від литовсько-руської (1458, див. § 56). — На сьому князі замикається перша доба московського князівства, характеристична чергуванням литовських і татарських впливів. Синові його Іванови III (1462—1505) судилося не тільки зробити свою державу формально і дійсно незалежною, а ще й добути їй широкий вплив на зверх та підняти успішну конкуренцію з литовсько-польською перевагою.

Централістична і католицька політика Литви була сьому талановитому, безоглядному і циничному волода-

реви дуже на руку і він покористувався незвичайно зручно всіми хибами і блудами своєї західної сусідки, щоби підняти енергійний натиск на її землі. В р. 1470 останній раз узяв верх литовський вплив у Новгороді (кн. Михайло Олелькович), одначе Казимир Ягайлович не піддержав новгородських патриціїв проти Івана, який при помочи демагогії й воєнної сили звалив сей вплив (1472) та скоро потім анектував безсильну республіку (1478). Сим способом потроївся простір Московщини і дав їй перевагу над Польщею-Литвою. За Новгородом пішла Тверь (1485), Рязань та маса дрібних князів на литовсько-московським пограниччю, доси васалів Литви (див. § 53).

Вже в новгородській акції послугувався Іван безсоромно гаслом оборони східної церкви, та ще більше придалося йому воно у напорі на литовські землі, коли він явно виступив як оборонець не тільки тамошнього „благочестя“ проти дійсних і видуманих утисків а й як політична голова всеї східної церкви. До витворення сеї ідеології, яка з того часу лягла в основу московської політики, причинилося подружжя Івана III з Софією Палеологівною, братаницею останнього византийського імператора (1472). Московський князь почав тепер уважати себе переємником східно-римського цїсарства з його політичними і церковними традиціями („Москва третій Рим“). В дусі сього імперіялізму перестав Іван платити дань Татарам (1480), а по смерті Казимира Ягайловича (1492) відважився піднести явно свої претенсії до всіх земель колишньої варяго-руської держави і зазначити се вже в титулі „государь всея Руси“ (1493). Литва була приневолена зректиса всіх прав до тих князівств, що проміняли литовську зверхність на московську (1494), а щоб охоронитися від дальшої експанзії Москви, оженився в. князь Олександр з Оленою Іванівною, одначе се дало тестеви тільки добру нагоду вмішуватися у внутрішні справи Литви і розвести широку агітацію проти „гнобителів благочестивої віри“. Зражені централістичною політикою литовського правительства, при упослідженню східної церкви в користь католицької, почали литовські васальні князівства щораз більше схилитися до Москви.

В р. 1500 почався новий масових перехід верхівських князів зпід Литви до Москви; за ними пішли й чернігівські, так що все сточище Десни і Сейму по Остер і Гомель над Сожею а навіть верхівя Псла, Воскли й Донця опинилися в руках Івана. Війна, що з цього приводу вибухла між обома державами, закінчилася перемир'єм (1503), на підставі якого Іван задержав усі здобутки, а рік опісля здобув згоду зятя на свій титул „государя всея Руси“. Наслідникови Івана III Василеви III (1505—1533) довелося тільки довершити заокруглення здобутків. З приводу повстання кн. Михайла Глинського (див. § 56) відновилася війна ще два рази (1507—1508 і 1512—1522), в якій Москалі взяли Смоленськ (1514). Ще передтим знищив Василь псковську автономію (1510), поклав далі кінець рязанській самостійності (1517) та повиганяв удільних князів сіверських, які перейшли були від Литви (1523). „Перемир'є“ 1522 р. закріпило ці зміни і сим способом литовсько-московська границя ішла від жерел р. Великої так, що при Литві остала Біла Русь по Витебськ, Оршу і Мстиславль та Україна по Батурин, Конотоп і Ромни. Такий стан перетривав тут ціле століття. З черги московське „царство“ (1547) вдарило на схід і південь, на татарські посілости.

58. УПАДОК ЗОЛОТОЇ ОРДИ І ПОЧАТОК КРИМСЬКОЇ. — Основана 1242 р. татарська держава між Уралом і Дунаєм (див § 42) не довго удержала свою політичну одноцільність. По смерті хана Усбека (1312—1340), за якого Татари стали магометанами, хилиться Золота орда до упадку. В чотирьох татарських племенах, з яких складалася вона, проявилось дуже рано змагання до ослаблення загально-державної звязи й до самостійності. Начальники сих малих орд (беї, еміри) стараються захопити найвисшу власть безпосередньо або посередньо підпираючи на ханство своїх кандидатів. З цього вивязалася безконечна низка завзятих боротьб за верховну власть, яка — подібно в. княжій київській через те ставала щораз більш ілюзорична, в порівнанню до власти емірів. Сей стан дав Литві можливість посунути свої границі на південь до самого Чорного моря (див. § 51).

Не вважаючи на сі страти прийшло за Ягайла до зближення межі Татарами і Литвою — з огляду на спільні інтереси супроти Москви. Та Ягайло не піддержав союзника Мамая в боротьбі з Димитрієм московським і сим причинився до першого погрому Татарів Москвичами на Куликовім поли над Доном (1380), направленого одначе скоро суперником і наслідником Мамая Тохтамишем (1382). У боротьбі проти великого Тимур-ленка (Тамерлана) найшов скинений з ханства Тохтамиш поміч Витовта, який підняв в його інтересі похід на Задніпрянщину та над Ворсклою потерпів велике поразенне (1399). Се спинило дальшу експанзію Литви на українських степах, хоча Витовт і потім брав живу участь у внутрішніх справах Золотої орди, піддержуючи ріжних претендентів до центральної влади і сим допоміг сильно до усамостійнення західної орди званої Перекопською або Кримською.

Таврія дісталася під татарську зверхність одночасно з цілою Україною, одначе тільки степові части стояли під безпосередньою властю Татарів, південні береги держалися ще яктак Візантії. Одночасно почали тут появлятися італійські колонії, з яких найважніша була генуезька Каффа (1289—1475), на місци давньої грецької Феодосії. Вона стала осередком чорноморської торгівлі, остаючи з одного боку у звязку з матірним городом, з другого признаючи зверхність Татарів і платячи їм дань. Хоч сі осади терпіли нераз тяжкі наїзди степовиків, бачимо тут на переломі XIV і XV вв. розцвіт купецького життя. Першим ударом для нього було утворенне самостійної кримської держави.

Творцем її був один із намісників західної орди Хаджі-Герай, родоначальник династії Гераїв (около 1450). Усамостійнення Криму сталося очевидно проти Золотої орди. Конфлікти з нею виходили в користь українським землям, тому що Перекопці спиняли наїзди на них східних Татарів, й у слід за сим українська колонізація здобувала широкі, доси незалюднені простори на півдні і сході. Томуто між новим ханством і литовсько-польською державою панують зразу приятні відносини. Вони поїсувалися одначе за Менглі-Герая (1467—1515) у наслідок того, що Казимир у своїй політиці проти Москви увійшов

у союз із підупалою Золотою ордою і сим довів до страшного своїми наслідками для України союзу Івана III з кримським ханом (1474). З литовсько-золотоординського союзу не вийшло нічого: Казимир не піддержав Татарів у їх поході на Московщину і з того часу ся не признавала вже татарської зверхности над собою (1480).

Під ударами Менглі-Герая Золота орда скоро потім упала зовсім (1502). На її місци було тепер три незалежні поміж собою орди: Казанська, відокремлена ще давніше (1439), Астраханська (1480) та Кримська. Становище обох перших не було ніколи сильне і вони вже в середині XVI в. за царя Івана IV (1533—1584) стають московськими провиціями (Казань 1552, Астрахань 1556). Інакше Крим. Він не тільки удержався ще дуже довго; від 1480 р. став він страшним нещастем України, завдяки з одного боку першому „государеві всея Руси“, з другого — новій європейській імперії, Туреччині.

59. ТУРКИ НА ЧОРНОМУ МОРЮ (1475). — В тім самім майже часі, як Литовці почали здобувати українські землі (див. § 51), зробили малоазійські Турки-Османи перші здобутки в Європі (Галіполі 1354, Адріанополь 1361); литовсько-польська унія завязалася (див. § 53) майже одночасно з битвою на Косовім поли (1389), яка була гробом самостійности Сербії; Витовтова катастрофа над Ворскою зійшлася близько з погромом христосносців під Никоподем (1396); віднова литовсько-польської унії Казимиром Ягайловичем (див. § 54) була залежна від битви під Варною (1444); утворенне кримської держави (див. § 58) припадає на здобутте Царгорода (1453). Та хто володів Византією, той мав у руках і Чорне море. Томуто вже рік опісля з'явилася турецька флота перед Кафою й увійшла в контакт із кримським Хаджі-Гераєм. Докінчивши завоювання Малої Азії (Трапезунт 1466) та придунайських країв (Сербія 1459, Боснія 1463) з'явилися Турки знов на північній березі Чорного моря. Вмішавшись в повстанне Татарів проти Менглі-Герая і Кафи, здобув Магомет II (1451—1481) сю італійську осаду і так знищив, що вона більше не піднялася (1475). Кримський хан був присім узятий в неволю, одначе по кількох літах привернений

у Криму в характері турецького васала. Для забезпечення нового здобутку взяли Турки Каффу й кілька інших місць під безпосередню владу Царгороду.

Факт сей має величезне значіння в історії України. Завдяки йому Кримці не поділили долі Казанців та Астраханців; турецька зверхність продовжила їм вік на цілих три сотні літ! За Перекопом звив собі гніздо страшний вампир України, який найшов сильну підпору — перехідну у Московщині, тривку у найстрашнішій тоді світовій державі — турецькій. Велич нещастя, яке спало на Україну після союзу московсько-кримсько-турецького, можна уявити собі з реєстру походів кримських Татарів на українські землі під кінець XV і на поч. XVI в.

Так зараз в часі конфлікту Золотої орди з Москвою (1480) наїхав Менглі-Герай Поділля; два роки опісля наслав „государь всея Руси“ Кримців на „матір городів руських“ (1482) і в нагороду одержав від кримського приятеля золоту чашу і дискос з Софійського собору. Се було справжнє повторення Батиєвого знаходу на Київ. За пару років почалися систематичні походи на Поділля (1485—1487); потім знов у Київщину разом із Золотоординцями (1488—1489); на Волинь і Холмщину (1490). В останнім десятилітті XV в. нема майже одного року без наїздів Кримців на українські землі (прим. 1496 на Волинь під Рівне, 1497 під Кременець і т. ин. В часі литовсько-московської війни помагав Менглі-Герай своєму союзникови цілою низкою наїздів на всі українські землі від Карпат по Наров і Десну та добив литовського союзника, Золоту орду (1502).

І так рік за роком давала Україна дань кримським розбишкакам кровю і майном, а надусе незліченим полонном. Утворення великої турецької держави викликало чималий зріст запотребування невольників для державних і приватних цілей; першим доставцем сього товару став кримський хан, а головним жерелом — Україна. Сам Менглі-Герай доставив на турецькі ринки сотки тисячів полону найдобрішого людського матеріялу! Усі страти в людях, які потерпіла Україна протягом одного покоління після 1480 р., були такі, що ними можна було сколонизувати величезні простори лугів та степів. Тимчасом про-

пали не тільки ті колонізаційні здобутки, що сталися після відвоювання Поділля і Наддніпрянщини, а й землі зі старою осілою людністю в Галичині і на Волині перемінилися в пустарі. Культурна праця віків пішла марно!

Очевидно що в таких обставинах не було мови про удержання тих границь, які поклав був Ольгерд і Витовт. Разом із людністю пересунулася державна межа далеко на північ та весь Низ став неподільним добром Татарви. Польсько-литовське правительство було безсильне супроти того. Казимир Ягайлович виявив повну безрадність і безвладність; його плани війни з Турками оберталися тільки в межах уяви, таксамо як акція проти Московщини. Щотільки його сини, Ян Ольбрахт польський й Олександр литовський, взялись виконати се, що задумав батько. За порадою звісного італійського гуманіста Калімаха, який зрозумів вагу східної політики, вибрався перший із них на Молдавію, якої господарь Стефан VI (1457—1504) вилломався зпід впливу Польщі, почав накладати з Турками та витягати руки по галицьке Покутте (повстанне Мухи 1490; „князь руський“ Андрій Барул 1491).

Король хотів відкинути за Дунай Турків, що взяли вже Килію і Білгород (Акерман, 1484), й утворити з земель між Карпатами і Дністром окрему союзну державу під наймолодшим братом Жигмонтом та сим способом збудувати над Чорним морем охоронний вал проти Турків і Татарів. Ідея величава, одначе виконання її скінчилося в самих починах повною невдачею. Ольбрахтова армія потерпіла в буковинських лісах страшний погром (1497). У відплату за се вчинив молдавський господарь разом із Турками великий похід на Галичину. Наїзники дійшли до самих західних меж сього краю, поруйнувавши його страшно й забравши величезний полон (1498). Мир із Молдавією (1499) увільнив її господаря цілком зпід залежності від Польщі; її місце займила Туреччина. Три роки пізніше наїхав Стефан знов Покутте й анектував його по Галич (1502). Польща відобрала щоправда сей край назад (1505), одначе все те відстрашило на довгий час Поляків від нових замислів проти Турків. Коли й акція Олександра проти Москви (див. § 57) скінчилаея невдачно, стало для

польсько-литовського правительства політичною максимою — не зачіпати ворогів. Жертвою сеї пасивности падалиж не польські і не литовські простори а українські.

60. УКРАЇНА НА ПОРОЗІ НОВИХ ВІКІВ. — Збираючи в одно політичний розвиток України після упадку її державности (1340) бачимо, що більшість українських земель увійшла наперед у склад Литви без якихсь державно-правних застережень, тільки у формі воєнної анексії. Тільки в сій частині, яка дісталася під Польщу і в яких національно-політична свідомість стояла найвисше, був перехід під чужу власть опертий об умови політично-правного характеру, які мали стояти на сторожі національної індивідуальности країни. І в міру того, як поодинокі землі переходили від Литви до Польщі, практика ся повторювалася. Коли февдальна система в литовсько-польській державі наслідком централістичної політики упала та разом із сим можливість усамостійнювання й відокремлювання княжих волостей на Україні, стали сі юридичні гарантії основою для береження одідичених і витворювання нових форм національного життя. — З огляду на католицький характер обох державних центрів, Польщі й Литви, та з огляду на недостачу давнішої організації латинської церкви на Україні прийшло до релігійного розбиття української людности, серед якого витворився згодом погляд про національне значінне східної церкви — погляд, який із одного боку затамував асиміляцію нових елементів і довів до винародовлення висших верстов, з другого — причинився чимало до розбудження приспаної національної самосвідомости і дав перші хоч примитивні форми політичнм змаганням України в ліберальнім напрямі (рівноправність релігій). — Постепенний перехід майже всіх українських земель під Польщу (1569) мав, попри некорисні наслідки й деякі корисні боки: Злученне майже всіх залюднених просторів в одну цілість і політичне відокремленне від Білої Руси, яка перед тим розтягала свій вплив на українські землі, при повній майже відсутности московських впливів (особливо після розділу церков 1458) сприяло дуже національно-культурній кристалізації української народности, під чималим впливом

західно-європейської культури. Спільна державно-політична приналежність усіх українських земель була теж причиною, що залюднюваннє здобутих опісля „диких піль“ припадало в участі майже самій тільки українській людности. — Не корисні натомисть наслідки були: Національно-культурна і релігійна окремішність Польщі вела до упослідження і гнету української культури (мови і письма) та церкви, до неминучого винародовлювання висших верстов і до соціального розбиття української людности. Велика віддаль державного осередка від українських земель, при слабості центральної влади, була причиною недостаточної оборони від степового розбишацтва, яке тепер стало дошкульніше ніж колинебудь перед тим, знищило столітній колонізаційний дорібок та зруйнувало господарсько майже всю Україну. У слід за сим пішов вплив чужих елементів на обезлюднювані місця. Сим способом мусіла Україна вести тяжку боротьбу на два фронти: західний і південний.

В таких умовах зустрічала Україна нові віки, які зазначилися цілою низкою важних політичних перемін у середній і східній Європі.

Найважніші такі: упадок Царгороду, утвореннє кримського царства, поява Турків на північній боці Чорного моря, упадок Золотої орди, величезний зріст Московщини й початок її агресивности супроти тих „руських“ земель, що належали до Литви; політичне ослабленнє сеї останньої, як супроти Московщини так супроти Польщі; страта українських земель у користь Польщі і чорноморських степів у користь Кримської орди. Далекосяглі наслідки мало й довершеннє одної з головних цілей литовсько-польської унії: Перемога над Прусією й відвоюваннє балтійських берегів Литвою (1411, 1422) і Польщею (1466) спинили остаточно розвиток обох німецьких Орденів, розірвали звязь між обома і відтяли прибалтійські німецькі колонії від Німеччини, створивши сим способом для Польщі ґрунт під політичну перевагу над Балтійським морем. Одночасно через сю політику була відтягнена увага від сходу і полудня. Польська шляхта, добившись відкриття Висли віддалася всеціло господарським інтересам, задля яких посіданнє українських земель набиало особливої вартости.

Займанщина на сході, закріпощення селян і спокій від Турків та Татар стає від того часу головною програмою політики Польщі на Україні, яка довела до фактичного розділу України на польську і турецько-татарську. Об'єднання її і здобуття чорноморських берегів стає в таких обставинах життєвою необхідністю української людності. В інстинктивному відчуженні сеї потреби лежало жерело козацької ідеї.

Друкарські помилки.

Сторінка	3,	стрічка	4	„належить вона“
”	5	”	5	„румунська“
”	19	”	39	„пам'ятках“
”	30	”	36	„Дніпру“
”	32	”	23	„Нормандія“
”	33	”	32	„19“
”	35	”	35	„Старший“
”	38	”	29	„обезпечення“
”	41	”	6	„Довгі“
”	44	”	26	„Болеслави“
”	58	”	27	„Святославичів“
”	69	”	1	„основниками“
”	—	”	8	„власного“
”	72	”	5	„тільки“
”	83	”	35	„тільки“
”	85	”	6	„§ 37“
”	—	”	12	„1170“
”	93	”	28	„узурпація“

Автор просить також читачів вибачити, при сучасних друкарських обставинах, за деякі правописні неконсеквенції.

КНЯЖІ РОДОВОДИ.

Імена київських князів подані розстріленим письмом.

І. Рюриковичі

(варяго-руська династія)

Рюрик; Олег
 Ігорь; Ольга
 Святослав

Ізяслав	Святополк	Ярослав І	Борис	Гліб	Святослав
Брячислав	Володимир	Ізяслав І	Святослав	Всеволод І	Ігорь
Всеслав	Ростислав	Ярополк	Святополк	Давид	Олег
		Ярополк	Святополк	Давид	Олег
		Ярослав	Ізяслав ІІІ	Володимир ІІ	Ростислав
				Давид	Борис

І. Ростиславичі

(галицька династія)

Рюрик	Володарь	Василько
Ростислав	Володимирко	Григорій
	Ярослав	Іван
Володимир ІІ	Олег	

2. Ольговичі

(чернігівська династія)

Олег	Святослав
Святослав ІІ	Ігорь
Святослав ІІ	Ігорь
Всеволод ІІІ	Володимир
Михайло	Роман
Ростислав	Святослав

3. Мономаховичі (київська династія)

Володимир II Мономах

Мстислав Ярополк Вячеслав Юрій Андрій
 Всеволод Ізяслав II Ростислав Володимир III

а) українська лінія

Ізяслав II Мстиславич

Мстислав Ярослав
 Роман Всеволод Інгвар
 Данило Василько
 Лев I Шварно Мстислав Володимир

Юрій I

Лев Андрій Марія
 Юрій II

б) смоленська лінія

Ростислав Мстиславич

Роман Рюрик
 Мстислав II Ростислав II Володимир IV
 Ростислав III
 Мстислав
 Мстислав
 Удатний

в) суздальсько-московська лінія

Юрій Мономахович

Андрій Гліб Михалко Всеволод

Ярослав

Александр

Данил

Іоанн I Калита

Іоанн II

Димитрій

Василій I

Василій II Темний

Іван III

Василій III

Іван IV Грозний

II. ГЕДИМИНОВИЧІ

(литовська династія)

Гедимин

Ольгерд

Володимир V Ягайло

Омелько Володислав Казимир

Семен Михайло

Ян Ольбрахт Олександр

Жигмонт I

Жигмонт II

Кейстут

Витовт Жигмонт

Любарт

Федір

Корият

Федір

З М І С Т.

Вступ: Загальні основи української історії:

	Ст.
§ 1. Предмет нарису	1
§ 2. Земля	1
§ 3. Людність	4
§ 4. Раса	5
§ 5. Мова	6
§ 6. Умови заселення України	6
§ 7. Культурні чинники	7
§ 8. Дух української історії	10
§ 9. Історичне мірило вартости	12

КНИГА ПЕРША:

Чорноморські віки (VI в. до Хр. — IX в. по Хр.)

ГЛАВА ПЕРША: Грецько-іранська доба (VI в. до Хр. — III в. по Хр.)

§ 10. Історична роля Чорного моря	13
§ 11. Грецькі оселі на Чорноморю	14
§ 12. Скити і Сармати	18

ГЛАВА ДРУГА: Україна в часі руху народів (III в. — IX в.)

§ 13. Готи	20
§ 14. Монгольські племена	22

КНИГА ДРУГА:

Варяго-руська доба (800—1054).

ГЛАВА ТРЕТЯ: Початки руської держави (800—900).

§ 15. Слов'яне на Україні	26
§ 16. Нормани на Сході. Русь	29
§ 17. Завоювання України. Київ столицею	30

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА: Великі походи (900—980)

- § 18. Олег (879—914) та Ігорь (914—945) 32
 § 19. Ольга і Святослав (945—972) 33

ГЛАВА ПЯТА: Володимир і його діяльність (980—1015)

- § 20. Об'єднання східно-слов'янських племен 37
 § 21. Хрещення Руси 40
 § 22. Церква і держава 41

ГЛАВА ШОСТА: Часи Ярослава Мудрого (1015—1054)

- § 23. Боротьба за владу (1015—1019) 43
 § 24. Політика Ярослава (1019—1054) 45
 § 25. Сеніорат і його значіння 48

КНИГА ТРЕТЯ:

Боротьба за Київ (1054—1200).

ГЛАВА СЬОМА: Перевага родового права (1054—1113)

- § 26. Ізяслав I (1054—1078) і Святослав I (1073—1076) 51
 § 27. Всеволод I і князі-ізгої (1078—1093) 54
 § 28. Святополк II (1093—1113). Любецька згода (1097) 57
 § 29. Половці 58
 § 30. Упадок сеніорату 60

ГЛАВА ВОСЬМА: Володимирове плем'я (1113—1154)

- § 31. Володимир II Мономах (1113—1125): Мстислав I (1125—1132) 63
 § 32. Відокремлення Галичини 66
 § 33. Ярополк (1132—1139) і розлам між Мономаховичами 68
 § 34. Ізяслав II (1146—1154) і Юрій (1149—1157) 70
 § 35. Володимирко і його політика (1141—1152) 74

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА: Упадок Києва (1054—1200)

- § 36. Кінець київської державності 76
 § 37. Перше зруйнування Києва (1169) 77
 § 38. Галичина за Ярослава (1153—1187) і Володимира (1187—1198) 79
 § 39. Суздальська політика 82

КНИГА ЧЕТВЕРТА:

Перша українська держава (1200—1340).

ГЛАВА ДЕСЯТА: Об'єднання західної України (1200—1240)

	Ст.
§ 40. Роман (1199—1205)	85
§ 41. Боротьба за Галичину (1205—1245)	90
§ 42. Татарська хуртовина (1240)	96

ГЛАВА ОДИНАЦЯТА: Часи Данила і Льва I (1245—1290)

§ 43. Україна і Золота орда	99
§ 44. Політика Данила (1245—1264)	100
§ 45. Лев I (1264—1301)	104

ГЛАВА ДВANAЦЯТА: Останнє 50-ліття української держави (1290—1340)

§ 46. Король Юрій I (1301—1308)	107
§ 47. Лев II та Андрій (1308—1323)	109
§ 48. ЮРІЙ II (1323—1340)	110

КНИГА ПЯТА:

Боротьба за українські землі (1340—1569)

ГЛАВА ТРИНАЦЯТА: Литовська експанзія

§ 49. Політична система середньої і східної Європи	113
§ 50. Сторонні „права“ до України	115
§ 51. Литва здобуває Наддніпрянщину і Поділля	117
§ 52. Угорський епілог галицького князівства (1370—1387)	119

ГЛАВА ЧОТИРНАЦЯТА: Польська експанзія

§ 53. Польсько-литовська унія (1385)	121
§ 54. Розвиток польсько-литовської унії (1385—1569)	123
§ 55. Литовсько-польська унія й Україна	126
§ 56. Релігійні і церковні справи	132

ГЛАВА ПЯТНАЦЯТА: Московська і турецька експанзія

§ 57. Зріст Московщини	137
§ 58. Упадок Золотої орди й початок Кримської	139
§ 59. Турки на Чорноморю	141
§ 60. Україна на порозі нових віків	144

Княжі родоводи.

I. Рюриковичі (варяго-руська династія)
1. Ростиславичі (галицька династія)
2. Ольговичі (чернігівська династія)
3. Мономаховичі (київська династія)
а) українська лінія
б) смоленська лінія
в) суздальсько-московська лінія
II. Гедиминовичі (литовська династія)
Зміст
Друкарські помилки

Ціна.

10-00

Б302931-1

Важніші праці того самого автора.

- Причинки до історії Хмельниччини. 1896.
Самуїл Кушевич і його записна книга. 1897.
Податкові ухвали в Польщі за Казимира Ягайл. 1897.
Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. 1898.
Перший зазивний лист Б. Хмельницького. 1898.
З історії галицько-руських соймиків. 1898.
Погляд на стан людности львів. землі в сер. XVII в. 1901.
Маруся Богуславка в українській літературі. 1901.
Київська козаччина 1855 р. 1902.
Угорські Русини у світлі урядової статистики. 1903.
Причинки до пізнання етногр. території Угор. Русі. 1905.
Словацький висланник на Україні 1709. 1906.
Pogląd na rozwój gimnazyum brzeżańskiego. 1905—6.
Stulecie gimnazyum brzeżańskiego. 1906.
Володимир Антонович. 1906.
Матеріяли до історії шкільництва в Галичині. 1909.
Причинки до історії Мазепинщини. 1909.
Листи Петра В. до А. М. Сінявського. 1909.
Угорщина і Польща на поч. XVIII в. 1909.
Етнографічна карта Угорської Русі. 1910.
Adatok a II. Rakóczy F. és kora történetéhez. 1912.
Матеріяли до історії Галичини, I—III 1898, 1901, 1913.
Südrussland (Ukraine) 1905—1910. 1913.
Угорская Русь. 1914.
Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. 1914.
Один момент під Зборовом 1649 р. 1914.
Weltpolitische Bedeutung Galiziens. 1915.
Церковний бік української справи. 1916.
Ватиканські матеріяли до історії України, I. 1919.